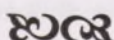

Marek G. Zieliński

Archiwum Fary Chełmińskiej

Z przeszłości parafii

Chełmno, prastary gród, u zarania swych dziejów należał wraz z całą ziemią, której dał imię, do biskupstwa plockiego, następnie wszedł w skład biskupstwa misyjnego biskupa Chrystiana, a od 1243 r. znajdował się na terenie powołanej wówczas do życia diecezji chełmińskiej. Od 1992 r. tutejsza parafia wchodzi w skład biskupstwa toruńskiego. Aczkolwiek miasto dało nazwę biskupstwu, to oficjalnie nigdy nie było siedzibą biskupów, a tutejszy kościół parafialny katedrą.

Organizacja kościelna w Chełmnie sięga niewątpliwie czasów przedlokacyjnych. Odkrycia archeologiczne na Górze św. Wawrzyńca wskazują, że przedlokacyjny gród chełmiński był bardzo ważnym i – co się z tym wiąże – prężnym ośrodkiem kultu religijnego. Ks. Stanisław Kujot uważał, że także parafia chełmińska powstała jeszcze przed lokacją miasta. Przypuszczał, że w skład jej terytorium wchodził również obszar późniejszej parafii w Szynychu, Sarnowie i Wabczu¹.

O randze chełmińskiego kościoła świadczy dobitnie fakt, iż w dokumencie lokacyjnym Chełmna wystawionym 28 grudnia 1233 r. miał uzyskać bardzo hojne uposażenie: 8 łanów ziemi w pobliżu miasta i 80 w innym miejscu. Do realizacji tych zapowiedzi najprawdopodobniej nie doszło. W odnowionym przywileju chełmińskim z 1251 r. nadanie na rzecz Fary

¹ S. Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?*, cz. 2, Toruń 1905, s. 134 i n. Autor argumentował: „Ale parafia chełmińska była dawniejsza od przywileju krzyżackiego. Dowiedliśmy tego opowiadając sprawę między radą miejską a plebanem z Sarnowa, do którego parafii kończyny posiadłości miejskich pod Szynychem należały. Twierdziliśmy słusznie, że gdyby Krzyżacy parafią chełmińską byli utworzyli, byli by wszystkie posiadłości miejskie plebanowi tamtejszemu poddali. Tego samego dowodzi jeszcze drugi szczegół. Do parafii chełmińskiej należały prócz miejskich zawsze dwie osady, zachodzące już w odnowionym przywileju chełmińskim z r. 1251, Grubno [...] i Uść [...]. Wymienionych wsi i majątków nie byłiby Krzyżacy do parafii chełmińskiej włączyli, gdyby oni jej założycielami byli. Pozostaje więc w każdym razie tylko jeden domysł, że ona od nich jest dawniejsza”. Trudno temu wnioskowaniu odmówić logiczności. Znacznie bardziej powściągliwe stanowisko zachowuje: W. Rozynkowski, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000.

zmniejszono o połowę, a na ewentualną realizację trzeba było i tym razem poczekać. Mistrz Karol z Trewiru przekazał Farze 4 lany w Krusinie, a wkrótce potem mieszczanin chełmiński Herman Sas kolejne 4 lany w Bartlewie.

Patronem kościoła na mocy przywileju lokacyjnego został Zakon Najświętszej Maryi Panny, do którego należało m.in. obsadzanie probostwa. Po raz pierwszy proboszcz chełmiński – Henryk, wymieniony jest już w 1238 r., kiedy to 11 czerwca sprawował funkcję sekretarza w trakcie zawierania układu między Zakonem a księciem Świętopełkiem w Świeciu². Był to zatem człowiek wykształcony i w jakimś stopniu budzący zaufanie obydwu stron. Kolejny pleban, którego imię zostało utrwalone, to Jan, wzmiankowany w dokumencie z 1255 r.³ W latach 1275 i 1276 odnotowano Gerharda, a następnie Mikołaja. Około 1320-1330 r. proboszczem był magister Jan, wcześniejszy notariusz Karola z Trewiru⁴. W pierwszej połowie XV w. proboszczami zostali dwaj wybitni księża, doktorzy prawa kanonicznego: Andrzej Pfaffendorf i następnie Jan Döring⁵. W okresie krzyżackim proboszczami byli mianowani kapłani Zakonu.

O wikarym przydanym do pomocy prezbiterowi są wzmianki już w 1311 r. Jest to niewątpliwie oznaką znacznego wzrostu liczby wiernych w parafii, a co za tym idzie większymi obowiązkami duszpasterskimi. Był to niejaki Michał. Niewątpliwie najsłynniejszym duchownym chełmińskim okresu średniowiecza był Konrad Bitschin, wybitny kronikarz, pedagog i jeden z głównych orędowników aktywowania uniwersytetu w Chełmnie w XV w.⁶

O pozycji chełmińskiej parafii w strukturach kościelnych państwa zakonnego świadczy dobitnie rozmach architektury kościoła p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Jest to jedna z największych, a zarazem najbardziej finezyjna świątynia diecezji chełmińskiej, do wzniesienia której przystąpiono w drugiej połowie XIII w. Z całą pewnością posiada ona bardziej wysublimowaną formę aniżeli katedra biskupa w Chełmży i kościół parafialny Starego Miasta Torunia. Trójnawowa świątynia o układzie halowym od zachodu jest ujęta przez dwie potężne wieże o nierównej wysokości, co miało stać się wzorem dla budowniczych katedry w Królewcu. Wysoką rangę chełmińskiego kościoła potwierdza również fakt, iż od 1242 r. do chwili prze-

² PrUb, t. 1/1, nr 129.

³ *Urkundenbuch des Bisthums Culm* (dalej: UBC), wyd. C. P. Wölky, t. 1, Danzig 1884-1885, nr 37.

⁴ UBC, t. 1, nr 215.

⁵ J. Serczyk, *W sprawie husytyzmu w ziemi chełmińskiej w latach 1415-1433*, „Zap. Hist.”, t. 23, 1957, z. 4, s. 54; Z. H. Nowak, *Dzieje Chełmna do końca XVIII w.*, [w:] *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, pod red. M. Biskupa, Warszawa – Poznań – Toruń 1987, s. 83.

⁶ Z. H. Nowak, *Starania o założenie uniwersytetu w Chełmnie*, „Zap. Hist.”, t. 31, 1966, s. 558-560; Z. Wardęska, *Konrad Bitschin z Lukowa zwany Konradem z Byczyny, pedagog chełmiński*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 12, 1967, s. 235-267; *Historia nauki polskiej*, pod red. B. Suchodolskiego, t. 6, Wrocław 1974, s. 45n.; Z. H. Nowak, *Dzieje tzw. Akademii Chełmińskiej*, [w:] *Dzieje Chełmna.....*, s. 133.

niesienia do zamku w Starogrodzie przechowywana była tu herma św. Barbary, zdobyta przez Krzyżaków na Świętopelku w Sartowicach⁷.

Po podpisaniu II pokoju toruńskiego Chełmno nie przeszło wraz z całą ziemią chełmińską pod panowanie króla polskiego. Popadło bowiem pod okupację najemnika krzyżackiego Bernharda von Zinnenberg, zwanego Szumborskim. Po śmierci Szumborskiego jego spadkobiercy wywieźli do Czech z biblioteki farniej najcenniejsze księgi⁸. W okresie tej okupacji, z inicjatywy Rady miejskiej, sprowadzeni zostali do miasta w 1473 r. Bracia Wspólnego Życia z Zwolle w Niderlandach, którym powierzono dzieło prowadzenia miejscowej szkoły, pretendującej do miana uczelni wyższej⁹. Dopiero 10 listopada 1479 r. Chełmno przeszło pod władzę królów Polski. Jednak król Aleksander I Jagiellończyk w 1505 r. przekazał miasto biskupom chełmińskim¹⁰. Biskupi stali się teraz patronami i kolatorami beneficjum farnego, otaczając je szczególną opieką. W 1515 r. Fara otrzymała 7 włók w Cepnie, natomiast prawem emfiteutycznym biskup Piotr Kostka (1574-1595) nadal dobra w Nowej Wsi. W późniejszym okresie dobra te pozostawały pod zarządem kamlarni miejskiej i dlatego też miasto zostało zobowiązane do pokrywania kosztów związanych z pracami remontowymi na zewnątrz kościoła. 7 lipca 1519 r. biskup Jan Konopacki (1508-1530) podniósł tutejszy kościół do rangi kolegiaty¹¹. Kanonikami mieli zostać Bracia Wspólnego Życia. Aczkolwiek nic nie wiadomo o potwierdzeniu tego tytułu przez Stolicę Apostolską, to jednak parafia przeszła pod zarząd Braci Wspólnego Życia. W ich rękach pozostawała jednak bardzo krótko, bo zaledwie do około 1539 r., kiedy to ostatni bracia opuścili miasto, zapewne pod wpływem narastającej fali reformacyjnej¹². Był to jednak niezwykle ważny okres w życiu Kościoła w Chełmnie. Bracia nie tylko prowadzili stojącą na wysokim poziomie szkołę, ale także, według wszelkiego prawdopodobieństwa założyli pierwszą na ziemiach polskich drukarnię¹³.

W XVI w. parafia chełmińska obejmowała: Chełmno wraz z przedmieściem Rybaki oraz wsie: Brzozowo, Grubno, Kolno, Wielkie Łunawy, Nową Wieś Chełmińską, Osnowo, Podwiesk, Sosnowkę, Uśc oraz Wenecję¹⁴. Natomiast dekanat chełmiński obejmował w 1641 r. poza cheł-

⁷ J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej podług urzędowych akt kościelnych opisal...*, Pelplin 1880, s. 18; M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1988, s. 143.

⁸ Z. H. Nowak, *Dzieje Chełmna do końca XVIII w.*, s. 98.

⁹ *Źródła do dziejów Akademii Chełmińskiej (1386-1815)*, oprac. J. Lechicka, Wrocław 1963, s. XI i n., 11.

¹⁰ UBC, t. 2, nr 769.

¹¹ UBC, t. 2, nr 815.

¹² *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1979, kol. 120, 125; Z. H. Nowak, *Dzieje tzw. Akademii Chełmińskiej*, s. 134-139.

¹³ E. Szandorowska, *Biblioteka i pracownia introligatorska Braci Wspólnego Życia w Chełmnie*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, t. 9, 1973, s. 265-285.

¹⁴ M. Biskup, *Podziały administracyjne województwa chełmińskiego w drugiej połowie XVI wieku*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 1, 1956, z. 2, s. 115.

mińską parafią farną oraz prepozyturami Ducha Świętego i św. Jerzego, a także kościołami pomocniczymi p.w. św. Marcina i św. Agnieszki również parafie w Starogrodzie, Kijewie, Wielkim Czystym, Wabczu, Lisewie, Sarnowie i Szynychu¹⁵.

O wzmoczeniu znaczenia Chelmnia jako ośrodka życia religijnego świadczy w pewnym stopniu zamiysł biskupa Kaspra Działyńskiego (1639–1646) o przeniesieniu do Chelmnia z Chelmży katedry biskupiej. W 1649 r. Fara stała się bardzo prężnie rozwijającym sanktuarium maryjnym, a to za sprawą proboszcza Jana Schmacka, który przeniósł z Bramy Grudziądzkiej do kaplicy farnej cudowny obraz Matki Bożej Bolesnej. Przy tej kaplicy ustanowił osobną prepozyturę. Kult maryjny związany z tym obrazem rozwijał się w Chelmnie od wielu lat. Nie jest wykluczone, że już w 1549 r. spisano łaski doznawane za przyczyną Bogarodzicy¹⁶.

W 1676 r. sprowadzeni zostali do Chelmnia księża misjonarze Wincentego á Paulo w celu zorganizowania diecezjalnego seminarium duchownego. Oddana została im kaplica Matki Bożej Bolesnej w Farze, a dotychczasowy kolator kaplicy, burmistrz Andrzej Schmack zrzekł się na ich korzyść swoich uprawnień¹⁷. W związku z zamiarem bpa Jana Małachowskiego przekazania kościoła archiprezbiterialnego w Chelmnie misjonarzom, dotychczasowy proboszcz, kanonik Jan Ludwik Strzesz zrezygnował z beneficjum już 11 lutego 1678 r. Prawdopodobnie jeszcze w tym samym roku proboszczem został Francuz Paul Godquin. 15 kwietnia 1680 r. bp Małachowski dokonał wieczystej inkorporacji beneficjum farnego do seminarium duchownego. Od tej pory każdorazowy proboszcz chelmiński był jednocześnie rektorem seminarium i superiorem domu misjonarzy. Kolejni proboszczowie mieli duży wkład w życie miejscowej społeczności. Byli to: Francuz Wilhelm Desdames (1680-1685), Włoch Jan Antoni Fabri (1685-1695), Jakub Ignacy Cyboni (1695-1699), Łukasz Rochon (1699-1718), Michał Walter (1718-1725), Jan Jakub Mroczek (1726-1738)¹⁸, Kazimierz Franciszek Goraczyński (1738-1755), Michał Franciszek Barszczewski (1755-1781)¹⁹, Jan Arbeiter (1781-1788), Franciszek Skrykowski (1788-1799), Szymon Franciszek Smulski (1800-1802). W latach 1692-1694 posługę duszpasterską pełnił w Chelmnie ks. Grzegorz Gerwazy Gorczycki – jeden z najznakomitszych kompozytorów

¹⁵ UBC, t. 2, nr 1161.

¹⁶ Archiwum Fary Chelmińskiej (dalej cyt.: AFCh), sygn. 964, p. 1; sygn. 1696, p. 17; Wydaje się bardziej prawdopodobne, że chodzi tu o rok 1649.

¹⁷ AD Pelplin, Akta Seminarium Duchownego Chelmińskiego (dalej cyt.: ASDCh), sygn. 4, p. 2; A. Liedtke, *Początkowe dzieje seminarium chelmińskiego*, „NP”, t. 11, 1960, s. 101-188.

¹⁸ AFCh, sygn. 393, p. 2 występuje jako Jakub Stanisław.

¹⁹ Na epitafium Barszczewskiego w Farze wymienia się jedynie, że był on proboszczem przez dwadzieścia dziewięć lat. W latach 1783 - 1788 jako proboszcz wzmiankowany jest Arbeiter. Por.: Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej, sygn. W 742, p. 26v.; W 750, p. 96v.; AFCh, sygn. 485, p. 78; sygn. 566, p. 281 i n. PSB, t. 1, Kraków 1935, s. 309 – F. Śmioda pisał, że Barszczewski był proboszczem w latach 1755-1802. W słowniku pt.: *Misjonarze św. Wincentego á Paulo w Polsce (1651-2001)*, t. 2/1, pod red. J. Dukaly, Kraków 2001, s. 26 – J. Dukala pisze, że był proboszczem w latach 1771-1800.

doby baroku, który z całą pewnością mógł realizować w Chełmnie swe artystyczne zamierzenia, gdyż przy Farze działała w owym czasie znakomita kapela²⁰.

Pod zarządem misjonarzy bardzo intensywnie rozwijał się kult maryjny. Świadczą o tym liczne wota, a także aż trzy sukienki, które fundowano w XVII i XVIII w. Ufundowano także do kaplicy Matki Bożej nowy ołtarz w 1699 r.²¹ Już w 1717 r. papież Klemens XI udzielił odpustu zwyczajnego dla uczestników czterdziestogodzinnego nabożeństwa poprzedzającego święto Nawiedzenia NMP. Natomiast w 1792 r. papież Pius VI udzielił odpustu zupełnego po wieczne czasy²². Apogeum kult Matki Bożej Bolesnej osiągnął w XVIII w. Wówczas to, gdy proboszczem był ks. Kazimierz Goraczyński, za pozwoleniem papieża Benedykta XIV i biskupa Wojciecha Leskiego, sufragana chełmiński Fabian Płaskowski koronował obraz w 1754 r.²³ Korony fundowała podobno królowa Maria Józefa, żona Augusta III²⁴.

Kościół parafialny pełnił różnorodne funkcje w życiu miasta m.in. mszą do Ducha Świętego corocznie rozpoczynała się tu elekcja urzędników miejskich, czyli tzw. kiera. Tu też nowo wybrani byli zaprzysięgani. Biskupi chełmińscy okresu nowożytnego odbywali uroczyste ingresy do Fary. Jeden z nich, bp Kazimierz Jan Szczuka został tu pochowany w 1694 r.²⁵ Tu także spoczęły w 1710 r. doczesne szczątki zmarłego w opinii świętości Andrzeja z Osnowa²⁶.

Na przestrzeni drugiej połowy XVII i w XVIII w. kościół otrzymał nowe wyposażenie: ołtarz główny, ołtarze boczne, ambonę, feretrony, organy, dzwony, a ściany i sklepienie pokryto nową warstwą tynków²⁷.

Istotne zmiany w życiu parafii zaczęły zachodzić wraz z I rozbiorem, kiedy to Chełmno przeszło pod panowanie pruskie. Straciło wówczas status miasta biskupiego. Biskupi chełmińscy stracili także prawo patronatu, które przejęli władcy Prus. Przestała działać przy-

²⁰ Grzegorz Gerwazy Gorczycki – studia, pod red. Z. M. Szwejkowskiego, t. 1-2, Kraków 1986-1990; J. Kaldowski, *Ks. Grzegorz Gerwazy Gorczycki i jego związki z Chełmnem*, „Kwartalnik Polskiej Sekcji ISME” (International Society for Music Education), 1995, nr 3-4, s. 81-91.

²¹ *Kronika XX. Misjonarzy w Chełmnie (1697-1715)*, wydał W. Szoldrski, „Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej”, t. 79, 1936, nr 9, s. 643 i n.

²² J. Fankidejski, *Obrazy cudowne i miejsca w dzisiejszej diecezji chełmińskiej podług urzędowych akt kościelnych i miejscowych podań*, Pelplin 1880, s. 54n.

²³ M. G. Zieliński, *Chełmińskie Sanktuarium Maryjne*, „Głos”, 1997, nr 61, s. 1-4; idem, *Cudowny Obraz Matki Bożej Bolesnej w Chełmnie*, „Głos”, 1998, nr 83, s. 1, 3; idem, *Chełmińska Mater Dolorosa*, [w:] *Chełmno zabytkami malowane*, Bydgoszcz 2006, s. 267-286. Tekst „*Chełmno. Sanktuarium Matki Bożej Bolesnej*”, [w:] *Sanktuaria maryjne diecezji toruńskiej*, pod red. M. Mroza, W. Rozynkowskiego, Toruń 2003, s. 53-63, stanowi kompilację tekstów M. G. Zielińskiego.

²⁴ „Wiadomości Kościelne” 1877, nr 18; „Pielgrzym” 1880, nr 71.

²⁵ A. Mańkowski, *Kazimierz Jan Szczuka biskup chełmiński 1693-1694*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 5, 1920-1922, nr 10, s. 159-167.

²⁶ AFCh, sygn. 1540; A. Mańkowski, *Świątobliwy Andrzej z Osnowa*, „Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej”, t. 1, 1929, s. 461-467.

²⁷ A. Soborska-Zielińska, M. G. Zieliński, *Dzwony chełmińskie. Zarys dziejów*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 45, 1997, nr 1, s. 19-24.

kościelna drukarnia, prowadzona od 1764 r. przez misjonarzy²⁸. Natomiast pod ich zarząd powróciła przejściowo Akademia Chełmińska, jako że profesorowie krakowscy, w których pieczy szkoła pozostawała jako filia Akademii Krakowskiej od 1756 r., zmuszeni zostali do opuszczenia miasta. W ramach akcji kolonizacyjnej przybyło natomiast wielu osadników niemieckich, głównie wyznania ewangelickiego. Kasata Domu Zgromadzenia Księży Misjonarzy w Chełmnie nastąpiła w 1822 r.²⁹ Ostatni superior misjonarzy chełmińskich Franciszek Weinreich pozostawał na stanowisku proboszcza od 1802 aż do śmierci w 1829 r.³⁰ W tym samym roku przeniesiono Seminarium Duchowne z Chełmna do Pelplina. Ale zanim to nastąpiło, po raz kolejny pojawiła się myśl, by chełmińską Farę podnieść do rangi katedry biskupiej. Realizacji tego zamysłu sprzeciwiły się jednak inne plany biskupa Ignacego Mathy³¹.

Pomimo tak wielu drastycznych cięć, na przestrzeni XIX w. odnotowuje się systematyczny wzrost liczby wiernych. O ile na początku wieku liczba katolików w samym tylko Chełmnie wynosiła ponad 2,6 tys., to pod koniec ponad 6,5 tys.³² Oczywiście stan liczebny parafii był o wiele większy, ponieważ statystyki nie obejmują mieszkańców wsi należących do parafii. W 1818 r. parafia liczyła 3888 wiernych³³. O rozwoju demograficznym parafii świadczą chociażby liczby ochrzczonych dzieci. W 1719 r. udzielono 150 chrztów, w 1733 r. – 160, w 1832 r. – 169, w 1850 r. – 251, w 1878 r. – 284³⁴.

Spółczesność Chełmna stanowiła przede wszystkim ludność wyznania katolickiego. W okresie reformacji mieszczaństwo ulegało jednak w dużej mierze nowinkom religijnym. Ich ugruntowaniu położył kres edykt biskupa Piotra Kostki z 1580 r., w którym nakazano mieszczańom powrót do wyznania katolickiego bądź opuszczenie miasta. Mieszczaństwo podporządkowało się temu nakazowi. Obserwuje się wówczas bardzo szybki proces katolicyzacji i polonizacji miasta. Nakaz biskupi dotyczył jedynie miasta i nie obejmował pozostałych części parafii. We wsiach miejskich leżących na terenie parafii od XVII w. zamieszkiwali holenderscy menonici, m.in. w Dolnych Wymiarach, Brankówce i Małych Łunawach³⁵. W XVII i XVIII w. odno-

²⁸ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław 1962, s. 60–62.

²⁹ Data kasaty domu misjonarzy w Chełmnie nie jest dokładnie ustalona i wymaga w związku z dużymi rozbieżnościami w literaturze przedmiotu precyzyjniejszych badań. Przytoczona data podana została w: *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 142. Powtórzył ją następnie: K. Wajda, *Kasata zakonów i jej oddźwięk społeczny na Pomorzu w XIX w.*, „St. Pelp.”, t. 18, 1987, s. 100; *Misjonarze św. Wincentego a Paulo w Polsce (1651–2001)*, t. 1, pod red. S. Rosponda, Kraków 2001, s. 143, 156, 257 przyjęto rok 1836.

³⁰ *Misjonarze św. Wincentego a Paulo w Polsce (1651–2001)*, t. 2/1, s. 514 i n.

³¹ F. Manthey, *Sto lat Seminarium Duchownego w Pelplinie*, [w:] *Księga Jubileuszowa 350 lat Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie (1651–2001)*, pod red. A. Nadolnego, Pelplin 2001, s. 127.

³² S. Wierzechosławski, *Od upadku Polski do odzyskania niepodległości 1795–1920*, [w:] *Dzieje Chełmna...*, s. 226.

³³ AFCh, sygn. 1663, p. 18v.

³⁴ Por.: AFCh, sygn. 106, 107, 108, 1143.

³⁵ AFCh, sygn. 330, passim.

towywane są przypadki obecności w mieście ludności wyznania mojżeszowego. Począwszy od 1678 r., kiedy to bp Jan Małachowski zagwarantował protestantom wolność wyznania, znosząc tym samym zakaz bpa Piotra Kostki z 1580 r., coraz liczniejsza stawała się w samym mieście grupa protestantów, głównie wyznania ewangelickiego. Grupa ta zaczęła wyraźnie się powiększać po pierwszym rozbiorze w związku z prowadzoną przez Fryderyka II akcją kolonizacyjną. W XIX w. katolicy stanowili w mieście nieco ponad 60% ogółu mieszkańców.

Na przestrzeni XIX w. Fara chełmińska była ośrodkiem polskości zwłaszcza dzięki postaci księży proboszczów: Jana Nepomucena Bartoszkiewicza (1846-1872) i Juliusza Pobłockiego (1872-1915). Szczególna manifestacja polskości miała miejsce w trakcie uroczystości odpustowych, które w XIX w. ścigały do kilku tysięcy pielgrzymów. W latach 1848-1850 wikary Antoni Knast redagował i wydawał pierwsze w zaborze pruskim polskojęzyczne czasopismo pt. „Szkółka Narodowa”. W drugiej połowie XIX w. zostały także przeprowadzone najpilniejsze prace inwestycyjne: wybudowano nowy gmach szpitala Ducha Świętego, plebanię (1875), wikarówkę (1881), naprawiono nadszarpnięte mury świątyni, przeprowadzono renowację ołtarzy bocznych (1863-1887), ułożono nową posadzkę w kościele, przelano dzwony (1882), postawiono mur wokół cmentarza przykościelnego (1888 r.), ufundowano nowe organy (1899)³⁶. Niestety, nie udało się ocalić bezcennych średniowiecznych witraży, które na żądanie władz pruskich przeniesiono w 1888 r. do kaplicy zamkowej w Malborku³⁷. W 1876 r. powołano „Dozór Kościelny”, którego zadaniem było przede wszystkim nadzorowanie finansów parafii. Zastąpił on dotychczasową radę parafialną.

Spośród dziewiętnastowiecznych proboszczów Chełmna dziekanami byli: Franciszek Augustyn Semrau, Jan Nepomucen Bartoszkiewicz i Juliusz Pobłocki. Ks. Weinreich był wicedziekanem. Dekanat chełmiński obejmował wówczas parafie w Chełmnie, Starogrodzie, Kijewie Królewskim, Wielkim Czystym, Wabczu, Lisewie, Sarnowie, Szynychu. W okresie międzywojennym wszyscy trzej ówczesni proboszczowie chełmińscy byli mianowani dziekanami, aczkolwiek w latach 1927-1934 siedziba diekana znajdowała się poza Chełmnem.

Gdy w 1915 r. probostwo chełmińskie obejmował ks. Zygmunt Rogala, wówczas został zobowiązany przez władze biskupie do przeprowadzenia gruntownego remontu Fary. Do prac tych można było przystąpić dopiero po zakończeniu działań wojennych. Jesienią 1925 r. ks. Rogala przeprowadził remont kapitalny prezbiterium, ołtarza głównego, stalli i zakrystii. W trakcie skuwania tynków odsłonięto gotyckie malowidła. W latach 1925-1927 nakładem magistratu Chełmna, ówczesnego patrona kościoła, został przełożony dach³⁸. Ks. Rogala nie dokończył prac, gdyż został powołany do Pelplina na urząd wikariusza

³⁶ AP Toruń, Państwowy Urząd Budownictwa Naziemnego, sygn. P IX.

³⁷ T. Mroczo, *Sztuka Chełmna do końca XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Chełmna...*, s. 170.

³⁸ *Kalendarzyk parafialny*, 1928, Chełmno [1927], s. 10-12.

generalnego. W 1928 r., gdy proboszczem był ks. Bernard Bączkowski, wznowiono prace konserwatorskie w części nawowej³⁹. Tak jak w prezbiterium, tak i tu skuto tynki, odsłaniając olbrzymi fresk w nawie północnej z wizerunkiem św. Krzysztofa. Pod kierunkiem Stanisława Smoguleckiego wykonano prace malarskie. Sklepienia ozdobił ornament wici roślinnej, zaczerpnięty ze starego ornatu używanego niegdyś w Farze. Ufundowano nowe organy w nawie głównej⁴⁰. Mechanizm wykonała bydgoska firma Wybrańskiego, natomiast szafę organową, wzorowaną na siedemnastowiecznym prospekcie z nawy północnej, chelmińska firma Ludwika Wildenheima⁴¹. W trakcie prac remontowych usunięto pięć ołtarzy spośród osiemnastu dotychczasowych⁴². Podczas uroczystości oddania Fary, po zakończeniu prac, 20 grudnia 1928 r., którym przewodniczył bp Stanisław Okoniewski, wmurowano przy ołtarzu akt erekcyjny, wykonany specjalnie na tę uroczystość na pergaminie⁴³. W roku następnym przeprowadzono remont kapitalny budynku szpitalnego przy ul. Franciszkańskiej 12. Zamówiono także u prof. Jana Wysockiego z Poznania nowe stacje Drogi Krzyżowej, wykonane w brązie w 1933 r.⁴⁴ Uporządkowano teren cmentarza przykościelnego, zakładając klomby⁴⁵. Nie zapomniano także o cmentarzu grzebalnym przy ul. Toruńskiej, upiększając go ozdobnymi krzewami i drzewami⁴⁶. W okresie probostwa ks. Franciszka Żyndy (1935-1939) przeprowadzono kapitalny remont kościoła św. Ducha⁴⁷.

Tak jak w XIX w., tak i w okresie dwudziestolecia międzywojennego życie religijne parafii było bardzo bujne. Działyły wówczas religijne bractwa rzemieślnicze: ciesielskie, murarskie, krawieckie, rybackie, robotnicze, a także bractwo strzeleckie Trójcy Świętej⁴⁸. Ponadto Bractwo Matek Chrześcijańskich, Bractwo Najświętszego Sakramentu, Stowarzyszenie Dziecięctwa Jezus, Stowarzyszenie Dzieci Maryi, koła różańcowe: matek, ojców, młodzieńców, panien, III Zakon św. Franciszka, Towarzystwo Panien Miłosierdzia. W ramach Akcji Katolickiej działało Katolickie Stowarzyszenie Mężów, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej. Opieką otoczono chorych⁴⁹. Ks. Bączkowski redagował

³⁹ AFCh, sygn. 1189.

⁴⁰ AFCh, sygn. 1190.

⁴¹ AFCh, sygn. 791, rachunek nr 2, 3, 16.

⁴² AFCh, sygn. 1189, p. 65.

⁴³ znajduje się obecnie w AFCh, sygn. 1199.

⁴⁴ AFCh, sygn. 1191.

⁴⁵ AFCh, sygn. 1195.

⁴⁶ AFCh, sygn. 1208.

⁴⁷ AFCh, sygn. 1206.

⁴⁸ AFCh, sygn. 20, *passim*.

⁴⁹ AFCh, sygn. 1160, p. 7v; sygn. 1727, p. 7, 15, 18, 21, 27, 29, 30, 37.

i wydawał w latach 1928-1935 „Kalendarz dla parafii chełmińskiej”⁵⁰. W okresie dwudziestolecia międzywojennego parafia liczyła około 11,5 tys. wiernych⁵¹.

Dramatycznie rozpoczęła się dla chełmińskiej parafii okupacja niemiecka. W początku listopada 1939 r. w podchełmińskich Klamrach zostali rozstrzelani księża: proboszcz Franciszek Żynda, wikary Henryk Szmelter oraz prefekt Stanisław Jarzębowski. Parafią administrował od końca 1939 i przez cały 1940 r. ks. Tadeusz Andrzejewski. Z początkiem 1941 r. funkcję tę objął przybyły z arcybiskupstwa kolońskiego ks. Karl Geerling, a od jesieni 1943 r. Peter Mies⁵². Budynki kościelne nie ucierpiały w trakcie działań wojennych, natomiast zabrane zostały z Fary przez okupanta dzwony oraz księgi metrykalne.

W XX w. parafia chełmińska, istniejąca w swym kształcie terytorialnym od XIV w., została w sposób bardzo istotny uszczuplona. Z dniem 1 lipca 1932 r. decyzją biskupa Stanisława Okoniewskiego wyłączono z parafii chełmińskiej Nową Wieś Chełmińską, Małe i Wielkie Lunawy⁵³. Dwa lata później przyłączono natomiast jedną posesję na terenie wsi Kaldus⁵⁴. Dekretem biskupa Kazimierza Kowalskiego z 21 grudnia 1946 r. powołano drugą parafię na terenie Chełmna, przy pallotyńskim kościele p.w. św. Józefa. Oznaczało to uszczuplenie o połowę dotychczasowego terytorium parafii farnej⁵⁵. Poza parafią znalazła się wówczas południowo-wschodnia część miasta wraz z Grubnem. Dekretem z 31 grudnia 1947 r. wyłączono dodatkowo wieś Dworzysko, natomiast 24 grudnia 1950 r. Górne i Dolne Wymiary, Podwiesk, Łęg, Kolno i Dorposz⁵⁶. W 1960 r. wyłączono część Nowych Dóbr⁵⁷. Z dniem 29 grudnia 1948 r. pomniejszono dekanat⁵⁸ o parafię w Czarzu.

Po zakończeniu II wojny światowej administratorem parafii i dziekanem chełmińskim został ks. Tadeusz Andrzejewski, przebywający tu praktycznie przez cały okres okupacji. Uroczysty ingres, z udziałem bpa Kazimierza Kowalskiego, na probostwo chełmińskie odbył dopiero w 1948 r. Na stanowisku tym pozostawał przez następne dwadzieścia lat. Jego zasługą było rozwinięcie działalności charytatywnej przy współudziale Caritasu. Okazał się też wielkim zwolennikiem Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Dołożył wielu starań, by podtrzymać chełmińską tradycję wielu uroczystości religijnych, w tym kultu maryjnego, kultu św. Rocha i św. Walentego. Dbał o bibliotekę parafialną. Osobistym zaangażowaniem sprawił, że życie

⁵⁰ AFCh, sygn. 1142.

⁵¹ *Kalendarz kościelny dla parafii chełmińskiej*, 1930, Tczew 1929, s. 26.

⁵² P. Hojak, *Sanktuarium Matki Boskiej Bolesnej w Chełmnie w latach II wojny Światowej*, „St. Pelp.”, t. 19, 1988, s. 299.

⁵³ AFCh, sygn. 1164, p. 5.

⁵⁴ AFCh, sygn. 1164, p. 8.

⁵⁵ AFCh, sygn. 1748, p. 1 – iv.

⁵⁶ AFCh, sygn. 1155, p. 516; sygn. 1756, s. 23, 60.

⁵⁷ AFCh, sygn. 1756, p. 92.

⁵⁸ AFCh, sygn. 1756, p. 36.

religijne zatętniło również w kościołach filialnych, w tym w kościele poddominikańskim, którego gospodarzami do końca wojny byli ewangelicy. Niestety, musiał też podjąć nierówną walkę z ówczesnymi władzami państwowymi o utrzymanie statusu Kościoła. W 1950 r. parafia farna została pozbawiona posiadłości gruntowych przejętych na skarb państwa⁵⁹.

Ponieważ budynki kościelne bezpośrednio po wojnie były w dobrym stanie, nie trzeba było przeprowadzać większych prac remontowych. Odbudowano natomiast zburzoną w czasie wojny kapliczkę cudownego źródła zwaną Studzienką, a na Bramie Grudziądzkiej odtworzono rzeźbę Piety⁶⁰.

Sytuacja zaczęła wyglądać zgoła inaczej po upływie ćwierćwiecza. Kolejny proboszcz, ks. Jan Kujaczyński (1968-2001), zaraz na samym początku przeprowadził wiele bardzo ważnych prac. Do konserwacji przez Marię Roznerską oddany został obraz Matki Bożej Bolesnej⁶¹. Odnowiono barokowy ołtarz i portal kaplicy. Przeprowadzono kapitalny remont kaplicy na Bramce, zrekonstruowano gotycki portal kościoła św. Marcina, wstawiono nowe witrażowe okna w kościele p.w. św. Piotra i Pawła i częściowo przełożono pokrycie dachowe⁶². Gruntowne remonty kościoła Ducha Świętego i kaplicy na Bramie Grudziądzkiej przeprowadzono w latach dziewięćdziesiątych XX w.

W 1991 r. parafia farna liczyła około 12,5 tys. wiernych. Do parafii należała część Chelmna oraz wsie: Brzozowo, Dołki, Klamry, Nowe Dobra, Osnowo, Uść oraz Kępa Panieńska.

Od XIII w. na terenie parafii chelmińskiej znajdowały się kościoły klasztorne: dominikanów, franciszkanów i cysterek, a także dwa kościoły szpitalne: Św. Ducha i św. Jerzego, oraz dwie kaplice: św. Marcina i św. Agnieszki. Pierwszy z wyżej wymienionych kościołów zakonnych p.w. św. Piotra i Pawła pozostawał w rękach zakonników od XIII w. do 1836 r., po czym przejęty został przez gminę ewangelicką. Od 1945 r. do chwili obecnej jest kościołem pomocniczym⁶³. Drugi, p.w. św. Jakuba i Mikołaja, służył franciszkanom od 1255 do 1811 r., następnie był administrowany przez siostry szarytki, od 1868 r. został kościołem gimnazjalnym. Obecnie nadal pełni funkcje szkolne, będąc kościołem rektoralnym podlegającym proboszczowi parafii farnej⁶⁴. Kościół cysterek p.w. św. Janów przeszedł jeszcze w okresie średniowiecza w ręce benedyktynek. Dzięki przyzwoleniu bpa Kostki ksieni Magdalena Mortęska w końcu XVI w. przeprowadziła reformę tutejszego

⁵⁹ AFCh, sygn.: 1504, 1506.

⁶⁰ AFCh, sygn. 1398, p. 26.

⁶¹ AFCh, sygn. 1563, [M. Roznerska], *Dokumentacja konserwatorska obrazu „Matki Boskiej Bolesnej” z kościoła farnego w Chelmnie*, [Toruń, 1970], maszynopis.

⁶² AFCh, sygn. 1575.

⁶³ M. G. Zieliński, A. Soborska-Zielińska, *Kościół świętych Piotra i Pawła w Chelmnie*, Pelplin 2005.

⁶⁴ M. G. Zieliński, *Kościół św. Jakuba Starszego i św. Mikołaja w Chelmnie*, Pelplin 2002.

klasztoru, tworząc następnie z niego siedzibę najpotężniejszej żeńskiej kongregacji zakonnej w dawnej Rzeczypospolitej. W rękach benedyktynek pozostawał do 1821 r. Po kasacie zakonu, zabudowania zostały przekazane przez władze pruskie szarytkom⁶⁵. Kościół Ducha Świętego i kaplica św. Marcina już w XIX w. nie pełniły funkcji liturgicznych. Myśl o przywróceniu kościołowi poszpitalnemu funkcji sakralnych pojawiła się tuż przed 1939 r., ale plany te zostały przekreślone przez rozpoczynającą się wojnę. Kaplica św. Agnieszki została rozebrana już w 1640 r., natomiast kościół św. Jerzego w połowie XIX w. Kaplica na Bramie Grudziądzkiej została erygowana zapewne dopiero w połowie wieku XVII p.w. Objawienia NMP. Filią chełmińskiej Fary był także kościółek wybudowany w 1691 r. z fundacji bpa Kazimierza Opałińskiego na Górze św. Wawrzyńca, a więc w miejscu, gdzie znajdowało się przedlokacyjne Chełmno. Kaplicę rozebrano w 1836 r.⁶⁶ W 1694 r. sprowadzone zostało do miasta Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia Wincentego à Paulo. Od 1863 r. chełmiński dom sióstr miłosierdzia był domem centralnym prowincji. Dla potrzeb założonego w 1776 r. Korpusu Kadetów i garnizonu wojsk pruskich stacjonujących w mieście erygowano osobną kaplicę, a w latach siedemdziesiątych XIX w. kościół garnizonowy. Kościół ten po odzyskaniu niepodległości w 1920 r. otrzymał wezwanie św. Kazimierza. Po II wojnie światowej pełnił rolę kościoła pomocniczego. Obecnie jest przy nim parafia wojskowa. Za sprawą Bolesławy Lament swój dom założyły w Chełmnie Misjonarki Świętej Rodziny w 1922 r. Po zakończeniu I wojny światowej powrócili do miasta misjonarze, pełniąc funkcję kapelanów szarytek. W 1929 r. przybyli do miasta pallotyni. Ponadto w okresie międzywojennym istniała także kaplica w szpitalu powiatowym, prowadzona przez odrębnego kapelana.

Osobną kartę życia parafii stanowił szpital Ducha Świętego. Po raz pierwszy wzmiankowany był już w 1311 r. w testamencie Adelajdy Ullmann, wdowy po kupcu królewieckim⁶⁷. Jego metryka jest jednak z całą pewnością o wiele starsza. Pośrednim dowodem na istnienie szpitala w Chełmnie już w XIII w. jest powoływanie się biskupów chełmińskich w tekstach wizytacji na nieistniejący dokument z 1242 r., na podstawie którego poczynione zostały pewne fundacje. Na mocy decyzji legata Wilhelma z Modeny patronat nad szpitalami w państwie zakonnym sprawował w średniowieczu Zakon Najświętszej Maryi Panny. Nie inaczej było zapewne w przypadku Chełmna. W czasach późniejszych ustanowiona została osobna prepozytura przy tym kościele. W XVII i XVIII w. prepozyturę tę obejmowali proboszczowie chełmińscy. Bezpośrednio szpitalem kierowało dwóch prowizorów, obieralnych corocznie z inicjatywy magistratu. Warto w tym miejscu podkreślić, że szpital nigdy nie był własnością miasta. Dobrodziejem

⁶⁵ J. Domasłowski, *Kościół i dawny klasztor Cysterek w Chełmnie*, Warszawa-Poznań-Toruń 1983.

⁶⁶ J. Fankidejski, *Utracone kościoły...*, s. 14-17.

⁶⁷ UBC, t. 1, nr 168.

tegoż szpitala był m.in. komtur starogrodzki Jan von Erlichshausen, który nadal szpitalowi dobra Uść oraz bp Kazimierz Opaliński⁶⁸. W połowie XVII w. odnotowano, że budynek szpitalny miał 25 izb dla hospitalizowanych⁶⁹. W okresie po pierwszym rozbiorze w szpitalu przebywało 14-18 ubogich. Podobnie było w drugiej połowie XIX w.⁷⁰ Szpital istniał do 1828 r. przy kościele Ducha Świętego, a następnie, zapewne w związku z rozbiórką starego budynku, został przeniesiony w pobliże Fary. W połowie XIX w. wystawiono budynek szpitala przy ul. Franciszkańskiej 12. Tam też funkcjonował nieprzerwanie do II wojny światowej, aczkolwiek już w okresie dwudziestolecia międzywojennego wyraźnie jest zauważalne, że instytucja ta przeżyła się. Przed wojną w szpitalu zamieszkiwały jedynie trzy „babki szpitalne”⁷¹. Po wojnie nie wznowił już swojej działalności. O systemie organizacji szpitala, prawach i obowiązkach pensjonariuszy decydował statut szpitalny. Zachowały się statuty szpitalne z 1826 i 1873 r.⁷² Drugi szpital chelmiński, zwany „Chorych Domkiem”, funkcjonujący od XVII po XIX w., znajdował się obok Bramy Grudziądzkiej.

Dzieje Archiwum Fary Chelmińskiej

Nie ulega wątpliwości, że dokumenty i akta w chelmińskiej Farze były skrzętnie gromadzone już od czasu średniowiecza. O bibliotece kościelnej, współistniejącej najprawdopodobniej z archiwum, wspomina się już w pierwszej zachowanej wizytacji biskupa Andrzeja Olszowskiego, przeprowadzonej w parafii chelmińskiej w 1672 r. przez kanonika Jana Ludwika Strzesza. Biblioteka ta mieściła się w tzw. „starej zakrystii”, przylegającej do korpusu nawowego Fary od strony południowej. Ksiąg zgromadzonych tamże miało być ponad czterysta. Miały to być stare graduały, antyfonarze, psalterze, mszały. Wymieniane są także księgi chrztów 1594-1638, 1638-1665 i od 1665 do czasu wizytacji oraz księgi ślubów 1603-1637 i od 1638 kontynuowana do czasu wizytacji⁷³.

⁶⁸ A. Mańkowski, *Kazimierz Jan Opaliński, biskup chelmiński (1681-1693)*, „Miesięcznik Diecezji Chelmińskiej”, t. 2, 1930, nr 8-9, s. 517.

⁶⁹ *Visitationes ecclesiarum Dioecesis Culmensis et Pomesaniae. Andrea Leszczyński episcopo, a. 1647 factae*, wyd. W. Pobłocki, Toruń 1900, Fontes TNT, t. 4 s. 34.

⁷⁰ AFCh, sygn. 566, p. 315v – 317, 383v; sygn. 813-824.

⁷¹ AFCh, sygn. 1166, p. 51.

⁷² Por.: AFCh, sygn. 464, p. 3 in; sygn. 1152; sygn. 1166; AP Gdańsk, sygn. 10/3567; Muzeum Ziemi Chelmińskiej, Akta Budowlane Miasta Chelma, ul. Wałowa 1.

⁷³ AFCh, sygn. 138, p. 47n; *Visitationes Episcopatus Culmensis Andrea Olszowski episcopo a. 1667-72*, wyd. B. Czaplą, Toruń 1902-1906, Fontes TNT, t. 6-10 s. 136, 143. Oba teksty różnią się nieco od siebie układem treści. W egzemplarzu chelmińskim o księgach metrykalnych jest mowa bezpośrednio po fragmencie odnoszącym się do biblioteki, natomiast w tekście drukowanym o księgach metrykalnych pisze się kilka akapitów dalej, co może wywoływać wrażenie, iż księgi te nie były przechowywane w „starej zakrystii”.

O archiwum kościelnym pisano w wizytacji Teodora Potockiego z 1700 roku⁷⁴. Archiwalia w owym czasie, jak było to powszechnie wówczas w zwyczaju, były przechowywane w oznaczonych skrzyniach. Był to zatem już w XVIII w. zespół uporządkowany. Odnotowano wówczas, że archiwum mieszczące się niegdyś w tzw. „starej zakrystii” po splądrowaniu, zapewne w okresie wojny szwedzko-polskiej w latach 1655-1660, zostało przeniesione do plebanii czy też raczej do nowo wybudowanego domu Zgromadzenia Księża Misjonarzy⁷⁵. Już w tym czasie spisany był katalog ksiąg kościelnych. Obszerny opis ksiąg i archiwaliów zawarto w wizytacji biskupa Wojciecha Leskiego, przeprowadzonej w Chełmnie najprawdopodobniej w 1754 r.⁷⁶ Oprócz mszałów, brewiarzy, gradualów, antyfonarzy w łącznej liczbie 12 znajdowały się tam także księgi metrykalne: chrztów za lata 1596-1638, 1638-1665, 1620-1709, 1710-1727, 1727-1734 i po 1735 r.; spisy bierzmowanych od 1681 r.; księgi ślubów za lata 1603-1637, 1638-1699 i po 1700 r.; księgi zgonów za lata 1686-1725 i po 1725 r.; księgi konfraterni, a także katalog ksiąg. Najprawdopodobniej około połowy XVIII w. archiwalia lub jedynie księgi mszalne powróciły do „starej zakrystii”, gdyż do dnia dzisiejszego zachowała się w niej obszerna szafa z połowy XVIII w., służąca zapewne do ich przechowywania. Należy ona do nielicznych tego typu zabytków w skali Polski⁷⁷. Można przypuszczać, iż wstawiono ją w związku z zaleceniem synodu diecezji chełmińskiej z 1745 r., w którym czytamy: „Rozkazujemy, aby w każdym kościele parafialnym utworzono archiwum lub przynajmniej przeznaczono na ten cel odpowiednią szafę w zakrystii zaopatrzoną w zamek i klucz celem starannego i pilnego przechowywania ksiąg, Pisma, inwentarzy i dokumentów urzędowych, dotyczących dochodów, dóbr, przywilejów, obowiązków i innych, odnoszących się w jakikolwiek sposób do kościoła. Tamże składać należy dokumenty potwierdzające autentyczność relikwii i spełnienia zobowiązań, dyplomy nadanych odpustów i dekrety wizytacyjne. Przede wszystkim zaś z szczególną troską przechowywać należy księgi parafialne tak dawne jak i nowe, zwłaszcza spisy ochrzczonych, zawierających śluby małżeńskie, umarłych i stanu liczebnego dusz”⁷⁸.

⁷⁴ AD Pelplin, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C 32a, p. 6.

⁷⁵ AFCh, sygn. 144, p. 39. Por. także: J. Seemann, *Die Culmer Pfarrkirche*, [w:] *Jahresbericht über das Königl. katholische Gymnasium zu Culm für das Schuljahr 1855-1856*, Culm 1856, s. 31; Janota, *Opis kościoła farnego w Chełmnie (w Prusach)*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, t. 18, 1858, seria nowa, nr 10, s. 377; J. Nierzwicki, *700 lat parafii chełmińskiej*, Grudziądz 1933, s. 56.

⁷⁶ AFCh, sygn. 147, p. 89-90.

⁷⁷ Szafa archiwalna z 1455 r. znajduje się w tzw. „górnjej zakrystii” katedry wrocławskiej. Porównaj: M. Dębowska, *Informator o archiwach Kościoła katolickiego w Polsce. Archiwa diecezjalne i archiwa kapitul katedralnych (stan z 30 VI 1995 r.)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 64, 1995, s. 424.

⁷⁸ *In singulis autem Parochialibus Ecclesiis praecipimus, ut Archivum erigatur, seu saltem conveniens Sacristiae armariolum sera et clavi munitum ad hunc duntaxat usum seligatur, ibique libri scripturae, inventaria et publica instrumenta continentia, reditus, bona, privilegia, onera, aliaque ad Ecclesiam quomodolibet spectantia diligentissime et distincte custodiantur. Similiter autentica Reliquiarum documenta, onerum satisfaciones, Indulgentiarum diplomata, ac Visitationum decreta ibidem retineantur. Praecipue vero libri Parochiales, tum antiqui, tum recentes, nimirum baptizatorum, matrimonia contrahentium, mor-*

W archiwum tym zgromadzone były liczne brewiarze, graduały, antyfonarze, psalterze, księgi metrykalne chrztów, bierzmowania, ślubów, pogrzebów, zapisy fundacji dla kościoła farnego z XVII i XVIII w. W XVIII w. sporządzono kolejny katalog zgromadzonych ksiąg⁷⁹.

Niewątpliwie procesy zachodzące po zajęciu Prus Królewskich przez Prusy w pierwszym rozbiornie, a przede wszystkim zmiana statusu Kościoła katolickiego, utrata majątków ziemskich sprawiła, że coraz częściej sięgano do zgromadzonych akt parafialnych, by dochodzić własnych praw. W związku z zachodzącymi zmianami prowadzono także znacznie staranniej kancelarię.

Niezależnie od archiwum kościelnego, seminaryjnego i domowego Zgromadzenia Księży Misjonarzy, funkcjonowało zapewne archiwum Akademii Chelmińskiej. Zachował się bowiem *Sumariusz akt Akademii Chelmińskiej z 1809 r.*, obejmujący osiemnaście działów⁸⁰:

1. *Academiae documenta foundationes, proventus et expensa, item korespondencja z Rządem Pruskim.*
2. *Wiadomości tyżące się urzędzenia Szkoły Akademickiej.*
3. *Rescripta tyżące się profesorów Seminarii i Akademii za urzędu pruskiego.*
4. *Rząd pruski zamyślał w Akademii o szkole industryi.*
5. *Szkolne tabele, jak za pruskiego, tak i polskiego rządu.*
6. *In causa x. Sumiński studiosi contra ... profesori.*
7. *Miscelanea scholastica Academia Culma collecta tum industriae.*
8. *Papiery tyżące się gruntów kościelnych. Procesa, dekreta, documenta.*
9. *Reskrypta różne tyżące się kościoła reparacyi cmentarza i dzwonów.*
10. *Papiery tyżące się względem położenia gruntów plebańskich chelmińskich wypisane z Archiwum PP. Benedyktynek z okoliczności procesu z miastem względem wymiary plebanski R. 1803.*
11. *Documenta indulgentiarum ac reliquiarum de altaris S. Joanis, 3 Regum, SS Trinitatis etc.*
12. *Dokumenta tyżące się kompetencyi x. Proboszcza Fary Chelm.*
13. *Synopsis transactionum Ecclesiae Culmensis ab Anno 1660 ad A. 1723.*

tuorum, ac status animarum diligenti cura asserventur, [w:] *Constitutiones synodales editionae et promulgatae ab Illustrissimo Excellentissimo et reverendissimo Dominus D. Andrea Stanislas Kostka comite in Zaluskie Zluski Dei et Apostolicae Sedis gratia, Episcopus Culmensis et Pomesaniensi, Abbate Commendatario Czervinensi et Paradisiensi, Supremo Regni Cancellario, in Dioeciesana Synodo celebrata in Ecclesia Archipresbyteralis Lubaviensi diebus XVI, XVII et XVIII Mensis Septembris Anno Domini MDCCXLV, Brunsbergae 1746, rozdział XXIX: De Officio Parochorum, s. 155; tłumaczenie cyt za: A. Liedtke, *Archiwa kościelne na Pomorzu, ich stan i potrzeby*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 11, 1939-1945, z. 5-12 (121-128), s. 119.*

⁷⁹ AD Pelplin, ASDCh, sygn. 3, p. 8, sygn. 17, p. 33.

⁸⁰ AFCh, sygn. 298, p. 11-11v.

14. *Ecclesia debiteres.*
15. *Kapitały kościoła farnego tudzież legaty i insze interesa.*
16. *Transcriptum iurium et privilegiorum Ecclesiae Culmensis.*
17. *Kapitały kościoła farnego tudzież legata.*
18. *Decimae Ecclesiae Culmensis.*

Akta te zostały zapewne przejęte przez władze oświatowe wraz z likwidacją Akademii w 1818 r. Raczej wątpliwe jest, by trafiły one do zbiorów archiwum kościelnego. Ze zbioru tego zachowało się relatywnie bardzo mało. Są to rękopisy, przechowywane obecnie w Archiwum Państwowym w Toruniu, które trafiły tamże z Gdańska poprzez Bydgoszcz już w okresie po II wojnie światowej. Najcenniejszym wśród nich jest metryka uczniów Akademii Chełmińskiej⁸¹.

Również część akt misjonarskich po kasacie domu chełmińskiego wypłynęła z Chełmna, skoro aktualnie w Krakowie znajdują się dwie zakonne księgi wizytacyjne, które dotarły tamże drogą przez Poznań⁸².

Wiele wskazuje także na to, iż po kasacie chełmińskiego konwentu franciszkańskiego i dominikańskiego tylko niewielki fragment z tamtejszych zbiorów archiwalno-bibliotecznych trafił do zasobów farnych. Niewiele w tej materii mógł zdziałać zapewne ks. proboszcz Franciszek Weinreich, który z polecenia kurii biskupiej nadzorował proces likwidacji klasztoru franciszkańskiego⁸³. Nie wiadomo, co stało się z archiwaliami pofranciszkańskimi i poddominikańskimi. Archiwum pobenedyktynskie w większości odesłane zostało do Kwidzyna. Wnioskować można zatem, że w początku XIX w. nie nastąpiła w Farze kumulacja archiwaliów z kasowanych instytucji kościelnych.

Wydaje się, że wiele dla zabezpieczenia spuścizny archiwalnej uczynił ks. Franciszek Weinreich, proboszcz w latach 1802-1829, a za jego przykładem kolejny proboszcz ks. Franciszek Semrau (1832-1841)⁸⁴. Na jednym z zachowanych fascykułów widnieje nawet ekslibris

⁸¹ *Album Uczniów Chełmińskiego Gimnazjum Akademickiego 1692-1816*, wydał Z. Nowak, P. Szafran, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.

⁸² Archiwum Polskiej Prowincji Zgromadzenia Księża Misjonarzy w Krakowie na Stradomiu (AMS), Domy Zgromadzenia: Chelmo, sygn. IV, *Liber ordinationes den constitutionum qua facta sum in visitationibus huius Domus Culmensis Congregationis Missionis*, 1678-1751, j. łaciński, rękopis oprawny w skórę, 24,5 x 16 cm, s. 192, dawna sygn. 20, stemple własnościowe biblioteki misjonarzy poznańskich; sygn. V, *Ordinationes visitationum in Domo Culmensi Congregationis Missionis per actorum tomus secundus continens ordinationes visitationum ab Anno Domini MDCCLIII, 1753-1869*, j. łaciński, rękopis oprawny w skórę, 20 x 17 cm, s. 57 zapisanych, dawna sygn. P VII 10, stemple własnościowe biblioteki misjonarzy poznańskich. Charakter tych ksiąg, jak i rodzaj oprawy dobitnie świadczą o ich pierwotnym miejscu przechowywania.

⁸³ Szerzej na temat losów tegoż archiwum por. M. G. Zieliński, *Kościół św. Jakuba ...*, s. 44, 57.

⁸⁴ Daty urzędowania proboszczów chełmińskich podano za H. Mross, *Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej wyświęconych w latach 1821-1920*, Pelplin 1995, *passim*.

Semraua⁸⁵. Zapewne już po śmierci Semraua, w związku z tradycją beneficjum chełmińskiego na ręce ks. Andrzeja Pomieczyńskiego (1842-1844), przeprowadzono inwentaryzację archiwaliów⁸⁶. Sporządzone wówczas repertorium jest najstarszym zachowanym w Archiwum Fary Chełmińskiej i nosi datę 28 grudnia 1841 r. Kolejne repertorium sporządzono już wkrótce, dla potrzeb dziekana chełmińskiego, proboszcza w Lisewie, ks. Stanisława Machorskiego. Nosi ono datę 27 czerwca 1842 r.⁸⁷. Następne wykonano 9 maja 1844 r. w związku z tradycją beneficjum na ręce ks. Augustyna Posta, proboszcza w latach 1844-1845⁸⁸. Kolejne w związku z objęciem parafii przez ks. Jana Nepomucena Bartoszkiewicza spisano 7 lipca 1846 r.⁸⁹ Rejestr sporządzony w 1842 r. ujawnia, że w archiwum znajdowało się wówczas 337 jednostek, z czego 67 to przywileje i dokumenty kościelne, 101 to tzw. akta, 84 to księgi metrykalne, 26 to akta szpitala Ducha Świętego, 23 to akta szkolne i wreszcie 37 to akta dekanalne z czasu ks. Semraua. Te ostatnie zostały przez nowego dziekana przejęte i zabrane do Lisewa, na co wskazuje ich brak w kolejnym inwentarzu, sporządzonym dla potrzeb dziekana w 1844 r.⁹⁰ *Repertorium Archivi Ecclesiae Catholicae Culmensis* z 1844 r. ukazuje z kolei sposób uporządkowania akt.

Szczególną uwagę wśród akt znajdujących się wówczas w archiwum zwraca przywilej odpustowy z 1319 r., wystawiony przez jedenastu biskupów zgromadzonych w Avinionie dla kaplicy św. Barbary w Starogrodzie⁹¹, przywilej dla ołtarza św. Mikołaja z 1400 r., akt erekcyjny ołtarza Bożego Ciała z 1412 r., spis łask doznanych za przyczyną NMP z 1549 r. [sic!], synopsis fundacji kościoła chełmińskiego z 1590 r., wilkierz chełmiński biskupa Piotra Kostki z 1590 r., przywilej biskupi dla franciszkanów z 1614 r., przywilej Akademii Chełmińskiej z 1640 r., akt fundacyjny bpa Andrzeja Olszowskiego kaplicy NMP w 1667 r., akt erekcyjny Bractwa Bożego Ciała z 1701 r., akt erekcyjny Bractwa Wniebowzięcia NMP dla Akademii Chełmińskiej z 1706 r., dokumenty autentyczności relikwii królowej Elżbiety z 1732 r., statut dekanatu chełmińskiego z 1740 r., dokumenty autentyczności relikwii Wincentego á Paulo z 1742 r., kronika kościoła z 1742 r., przywilej biskupi co do odbywania procesji Bożego Ciała przez dominikanów z 1743 r., akta dekanalne z 1744 r., akta koronacji obrazu Matki Bożej Bolesnej z 1753 r., dochody kościoła farnego z 1754 r., kronika misjonarzy z 1782 r., a także odpisy

⁸⁵ ADPelplin, ASDCh, sygn. 1, *Diarium Ecclesiae Archipresbyteralis Culmensis et aliarum eidem annexarum in ordinem debitum redactum. Anno Domini 1746*. Dawna sygnatura AFCh, nr 19.

⁸⁶ AFCh, sygn. 965, p. 1-6.

⁸⁷ AFCh, sygn. 1696, p. 16-31.

⁸⁸ AFCh, sygn. 294, p. 14-23. Por. także: AFCh, sygn. 966, p. 1-8v, *Repertorium Archivi Ecclesiae Catholicae Culmensis*.

⁸⁹ AFCh, sygn. 904, p. 5-14.

⁹⁰ AFCh, sygn. 1696, p. 186v-193.

⁹¹ S. Kujot, *Kto założył parafie ...*, s. 140.

licznych wizytacji biskupich: Strzesza z około 1671 r., Jana Małachowskiego z 1680 r., Teodora Potockiego z 1700 r., Feliksa Kretkowskiego z 1725 r., Jana K. Hohenzollerna z 1781 r., Jakuba Wolskiego z 1793 r. Już wówczas do zasobu archiwum wchodziły księgi stanu cywilnego okresu Księstwa Warszawskiego. Władze Księstwa zobowiązały bowiem proboszczów do prowadzenia takich ksiąg. W wyniku upadku państwa księgi te nie zostały przejęte przez władze państwowe. Co więcej, ks. Weinreich odebrał jeszcze 31 września 1815 r. od władz pruskich „rozkaz względem utrzymania aktów cywilnych aż do wyznaczenia prawa pruskiego”⁹².

Wkrótce po wykonaniu wyżej wymienionych spisów akt stwierdzono pewne braki, m.in.: pergaminowego przywileju z 1368 r., przywileju wystawionego dla Akademii Chełmińskiej w 1640 r., księgi pogrzebów z lat 1735-1743, kroniki misjonarzy z 1782 r., akt księdza Michała Barszczewskiego⁹³.

Niestety, nie udało się odnaleźć repertorium archiwalnego z czasu, gdy w 1872 r. beneficjum chełmińskie przejmował ks. Juliusz Pobłocki. A jest to wielka strata, jako że w ten sposób tracimy możliwość ustalenia zachodzących zmian w zasobie Archiwum w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX w., a także uchwycenia tego stanu, który został za ks. Pobłockiego poddany gruntownemu uporządkowaniu. Nastąpiło to już po wybudowaniu nowego budynku plebanii w 1875 r., być może przy współudziale jego brata, ks. Wojciecha Pobłockiego, będącego wikariuszem w Chełmnie w latach 1881-1896, a mającego wyraźne zainteresowania historyczne. Wśród akt dziewiętnastowiecznych można wyróżnić co najmniej siedem rodzajów poszytów. Wszystkie one były założone w czasach ks. Pobłockiego. Prace przeprowadzono stopniowo na przestrzeni wielu lat. Bliższa analiza wykazuje, że zasadnicze prace przeprowadzone mogły być w drugiej połowie lat osiemdziesiątych, początku dziewięćdziesiątych XIX w., a następne u kresu życia ks. Pobłockiego, a więc w latach 1914-1915⁹⁴. Przede wszystkim uporządkowano i poszyto akta wytworzone w czasach probostwa ks. Bartoszkiewicza. Akta sprzed 1846 r., noszące już sygnatury, zostały często dołączone do akt późniejszych. Uporządkowano także obszerne akta z czasów ks. Pobłockiego. Kilka dziesięcioleci później ks. Bernard Bączkowski zapisał, że „akta parafialne bardzo obszerne za czasów jego urzędowania utrzymane i pozostawione w wzorowym porządku”⁹⁵. Ślad po tamtych pracach jest zaiste widoczny po dzień dzisiejszy. 45 fascykułów z kartą tytułową wykonaną z kartonu w kolorze niebieskim z napisem *Acta der Pfarrkirche zu Culm betreffend...* otrzymało własną sygnaturę. Wydaje się, że sygnatury te naniesiono dla potrzeb archiwalnych, a nie kancelaryjnych, gdyż znajdują się one na poszytach

⁹² AFCh, sygn. 298, p. 13v.

⁹³ AFCh, sygn. 563, p. 44-47.

⁹⁴ Por. poszyty reprezentujące podstawowe rodzaje oprawy, o najdalszym zasięgu chronologicznym dla każdego typu: AFCh, sygn. 386; sygn. 505; sygn. 576; sygn. 588; sygn. 398; sygn. 400; sygn. 927.

⁹⁵ *Kalendarz kościelny dla parafii chełmińskiej, 1929, Tczew 1928, s. 35.*

skupiających akta począwszy od początku XIX w., które w czasach ks. Pobłockiego mogły już mieć jedynie znaczenie historyczne. Natomiast zastanawia fakt, że nie wszystkie posyty, które niewątpliwie znajdowały się w Archiwum w okresie omawianych prac, noszą sygnatury. Czyżby miało to oznaczać, iż prace nie zostały w pełni ukończone i że nie przeprowadzono wówczas pełnej inwentaryzacji? Jest faktem, że nie odnaleziono inwentarzy z tego czasu. Systematycznie natomiast dla potrzeb kurii biskupiej sporządzano w II połowie XIX w. statystyki ksiąg metrykalnych i liturgicznych. Inwentarze te przesyłano do kurii wraz z rachunkiem kościelnym. Notowane są w nich pełne ciągi ksiąg ochrzczonych począwszy od 1598 r., ksiąg ślubów od r. 1640, ksiąg pogrzebów od 1686 r.⁹⁶ Pewne luki istniejące w rejestrach z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX w. wytłumaczyć można nieuporządkowaniem archiwaliów lub ewentualnie niedokładnością spisującego⁹⁷. Tak czy inaczej, ujawnione tamże podziały chronologiczne, które należałoby odnieść do cezur czasowych poszczególnych ksiąg, nie pokrywają się, w przypadku ksiąg z okresu staropolskiego, z cezurami ksiąg nam znanych⁹⁸. W *Inwentarzu* za rok 1865 odnotowano także 17 ksiąg liturgicznych oraz *Amtsblatty* z lat 1834-1864 i *Kirchenblatty* z lat 1858-1864⁹⁹. *Amtsblatty* prenumerowano także w latach następnych¹⁰⁰. Niestety, nie wszystkie zachowały się w Archiwum. Są natomiast wymieniane *Amtsblatty* pochodzące z lat 1827-1833, nieewidencjonowane we wspomnianych wyżej wykazach¹⁰¹.

W Archiwum Fary Chelmińskiej znajdują się, obok akt parafii, również akta dekanatu chelmińskiego. Znajdują się one tu od ponad wieku, jeżeli nie liczyć niewielkiej przerwy w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Książd Pobłocki objął dziekanstwo dopiero w 1891 r. i dopiero wówczas miał do dyspozycji akta dekanalne, które wcześniej znajdować się musiały w Szynychu, parafii prowadzonej przez jego poprzednika na tym urzędzie. Wśród akt dekanalnych, które uzyskały błękitną kartę tytułową z nadrukiem *Acta des Decanats Culm betreffend...*, najpóźniejsza data widniejąca na jednym z pism to rok 1890, co dobitnie wskazuje na okres przeprowadzonych prac i osobę zlecniodawcy¹⁰².

Aczkolwiek należy docenić olbrzymi wysiłek włożony w przygotowanie akt do oprawy, to jednak trzeba zauważyć, że nie uniknięto potknięć, głównie jeżeli chodzi o układ chronologiczny akt w ramach poszczególnych poszytów. Nie zaprowadzono foliacji, a na kartach tytu-

⁹⁶ AFCh, sygn. 636-642, 744-762.

⁹⁷ AFCh, sygn. 276, 535, 636-642, 662-665, 668, 669, 673.

⁹⁸ Na przełomie XIX/XX w. wymieniając księgi ślubów użyto następujących cezur: 1640-1699, 1699-1735, 1735-1743; 1743-1751, 1751-1785, 1785-1787, 1787-1808. W stosunku do ksiąg pogrzebów podawane są cezury: 1686-1748, 1748-1786. W przypadku księgi chrztów nie stosowano podziałów na żadne okresy. Por.: AFCh, sygn. 636, 642, 744.

⁹⁹ AFCh, sygn. 535, p. 615. Por. także p. 645v.

¹⁰⁰ AFCh, sygn. 1155, p. 18.

¹⁰¹ AFCh, sygn. 216-218.

¹⁰² AFCh, sygn. 1672.

łowych nie określono zasięgu czasowego. Niewątpliwie błędem było też tworzenie olbrzymich poszytów liczących po około 700-800 kart¹⁰³. Utrudnia to korzystanie z nich, a szycia nie wytrzymują powstających napięć. Zastrzeżenia może budzić także sam sposób szycia akt, które wkładano jedne w drugie i dopiero tak przygotowane składki przesywano. W wyniku tego ciąg dalszy wielu pism odnajduje się dopiero po przerzuceniu kilkunastu kart. Usprawiedliwieniem jest natomiast, że w podobny sposób traktowano akta w większości parafii diecezji chełmińskiej.

W okresie, gdy proboszczami byli: ks. Zygmunt Rogala (1915-1927), ks. Bernard Bączkowski (1927-1934) i ks. Franciszek Żynda (1935-1939), akta były przekazywane na bieżąco z kancelarii parafialnej do Archiwum¹⁰⁴. Ponadto, przy każdorazowej zmianie proboszcza zamknięto dotychczasowe teczki i wtedy były archiwizowane większymi partiami. Jak duże były to grupy akt, zależało – oczywiście – od sposobu prowadzenia kancelarii parafialnej. Najwyraźniej ks. Rogala nie przywiązywał do tych spraw zbyt wielkiej wagi. Akta przekazywane do Archiwum w tym czasie nie były zaopatrywane w sygnatury. Wnioskować można zatem, iż akta były jedynie składowane w sposób bliżej nieusystematyzowany i że również w tym czasie nie dysponowano inwentarzem.

Wzorową wręcz kancelarię prowadził natomiast ks. Bączkowski. W 1927 r. założył 93 teczki z napisem *Akta Parafji Chełmińskiej*. Teczki te wzbogaciły zasób archiwum dopiero w okresie powojennym. Posiadały one własne, kancelaryjne sygnatury, umieszczone na płóciennych etykietach. Akta w kancelarii przechowywane były w pozycji leżącej. Podobnie było w archiwum.

W 1927 r., w związku z prowadzoną kwerendą odnośnie księdza Macieja Frywalskiego, zażądano przesłania do kurii biskupiej w Pelplinie akt kongregacji dekanalnych oraz księgi chrztów z lat 1743-1751. Akta zostały wysłane¹⁰⁵. Niestety, akta te najprawdopodobniej już nigdy nie wróciły do Chełmna. W *Katalogu Archiwum Parafialnego w Chełmnie* z połowy lat trzydziestych ta księga metrykalna nie została odnotowana, a później również się jej nigdzie nie wymienia¹⁰⁶. Natomiast w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie w zespole *Culmensia et Pomesaniensia* znajduje się rękopis zatytułowany: *Acta congregationum decanalium decanatus Culmencis* z lat 1743-1821¹⁰⁷. Najprawdopodobniej jest to właśnie rękopis wysłany z Chełmna w 1927 r.

¹⁰³ Por.: AFCh, sygn. 431. Poszyt liczy aż 891 kart.

¹⁰⁴ Por.: AFCh, sygn. 311; 407; 408; 437; 789; 1095.

¹⁰⁵ AFCh, sygn. 558, p. 1-3.

¹⁰⁶ AFCh, sygn. 1633, p. 57.

¹⁰⁷ AD Pelplin, *Culmensia et Pomesaniensia*, sygn. C 48a. Jest to księga o wymiarach 33 x 20 cm oprawna w zieloną skórę, tak jak i kilka innych rękopisów z AFCh. Do oprawy użyto rękopisu dziewiętnastowiecznego, co może wskazywać na czas oprawy również innych rękopisów chełmińskich. Rękopis zawiera 109 kart.

Najstarszym dokumentem znajdującym się niegdyś w Archiwum był wspomniany już przywilej odpustowy z 1319 r. dla kaplicy św. Barbary w Starogrodzie. Przywilej ten jest wymieniany w inwentarzach dziewiętnastowiecznych. W 1880 r. wydaje się, że oglądał go ks. Jakub Fankidejski¹⁰⁸. Również w *Katalogu* z 1935 r. jest odnotowany jako *Przywilej Bractwa św. Barbary*. Nadał mu wówczas sygnaturę 569 (XIV)¹⁰⁹. Nie wymieniono go już jednak w *Katalogu* z 1936 r.

Do najstarszych i najcenniejszych archiwaliów Fary zaliczyć należy *Księgę czynszów fary chełmińskiej (1435-1496)*¹¹⁰. Jak przypuszczają Zenon H. Nowak i Janusz Tandecki, rękopis ten był pisany przez pisarzy miejskich, ale był związany z działalnością urzędu opiekuna kościelnego, wityryka. Przypuszczać można zatem, że w archiwum kościelnym znajdował się od chwili swego powstania lub najdalej od zakończenia wpisów w księdze. Znajduje się na nim ekslibris archiwum używany w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Posiada on wszelkie cechy autentyczności. Był wklejony jeszcze w okresie przedwojennym. Niemniej jednak nie ma na nim sygnatury tegoż archiwum i nie ma tej pozycji w obydwu inwentarzach z okresu międzywojennego. Nic też nie wiadomo o okolicznościach i czasie przekazania tegoż rękopisu do Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie, w którego zbiorach znajduje się aktualnie. Mając jednakże na uwadze, że ekslibris nie posiada jeszcze sygnatury, wnioskować można, że jego przeniesienie nastąpiło około 1935-1936 r.

W opublikowanym w 1928 r. opracowaniu: *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny* wymieniono najcenniejsze akta archiwum parafialnego¹¹¹. Były to:

1. Księgi metrykalne chrztów od 1598 r., ślubów od 1640 r. i pogrzebów od 1640 r.
2. Odpisy wizytacji biskupich: Jana Małachowskiego¹¹², Kazimierza Opalińskiego¹¹³, Teodora Potockiego¹¹⁴, Feliksa Kretkowskiego¹¹⁵ i kanonika Strzesza¹¹⁶.
3. Potrzeby różne kościoła farnego (1610).
4. Dekrety Konwentu Generalnego Misjonarzy (1653)¹¹⁷.
5. Rejestr dochodów rocznych i wydatków kościoła farnego (1668)¹¹⁸.

¹⁰⁸ J. Fankidejski, *Utracone kościoły...*, s. 18.

¹⁰⁹ AFCh, sygn. 1633, p. 74.

¹¹⁰ AD Pelplin, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C 83, *Regestrum censuum Ecclesiae parochialis BMV in Colmen; Księga czynszów fary chełmińskiej (1435-1496)*, wydali: Z. H. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1994.

¹¹¹ *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 140. Spis ten powtórzył następnie w 1933 r. J. Nierzwicki, *700 lat parafii chełmińskiej*, s. 57 i n.

¹¹² AFCh, sygn. 142.

¹¹³ AFCh, sygn. 137.

¹¹⁴ AFCh, sygn. 141.

¹¹⁵ AFCh, sygn. 140 lub sygn. 143.

¹¹⁶ AFCh, sygn. 139 lub sygn. 960.

¹¹⁷ AFCh, sygn. 191.

¹¹⁸ Zapewne: AFCh, sygn. 178.

6. Kronika Domu Chełmińskiego Misjonarzy (1676)¹¹⁹.
7. Zestawienie różnych transakcji Domu Misjonarzy i kościoła parafialnego od 1696 r.¹²⁰
8. Memoriale (1696).
9. Akt erekcyjny archikonfraterni Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny (1704)¹²¹.
10. Wykaz dekretów sądu archiprezbiterialnego (1718)¹²².
11. Kalkulacja dochodów i wydatków Seminarium Duchownego (1743).
12. Kronika kościoła archiprezbiterialnego chełmińskiego (1746)¹²³.
13. Dochody Domu Zgromadzenia Księży Misjonarzy Świętego Wincentego á Paulo w Chełmnie (1750).
14. Dochody Domu Chełmińskiego Misjonarzy (1764)¹²⁴.
15. Dekrety Domu Misjonarzy (1782-1814)¹²⁵.
16. Kapitały kościoła, Seminarium i domu zakonnego (1784).
17. Dochody i wydatki na alumnów Seminarium w Chełmnie (1786).
18. Korespondencja w różnych sprawach (1808-1811)¹²⁶.
19. Akta szkoły chełmińskiej.
20. Synopsis fundacji¹²⁷.
21. Księga kurend fary chełmińskiej (1818-1845).

Nie wszystkie wyżej wymienione jednostki można zidentyfikować, a ponadto zastanawia fakt nieodnotowania w powyższym wykazie dokumentu z 1319 r.

W latach 1936-1937 ks. Władysław Szoldrski opublikował na łamach „Miesięcznika Diecezji Chełmińskiej” *Kronikę XX. Misjonarzy w Chełmnie (1697-1715)*. Pisał wówczas, że kronika ta znajduje się w archiwum parafialnym w Chełmnie¹²⁸. I wszystko wskazuje na to, że rzeczywiście tu była. W *Katalogu* z 1936 r. otrzymała sygnaturę 94.

Wraz z powstaniem archiwum diecezjalnego w Pelplinie w 1928 r. wzmogły się także naciski ze strony kurii biskupiej co do porządkowania akt parafialnych. W wizytacjach bisku-

¹¹⁹ AFCh, sygn. 94.

¹²⁰ AFCh, sygn. 95.

¹²¹ AFCh, sygn. 135.

¹²² AFCh, sygn. 131.

¹²³ AFCh, sygn. 19.

¹²⁴ AFCh, sygn. 128.

¹²⁵ AFCh, sygn. 133. Por. tytuł w *Katalogu Archiwum Parafialnego w Chełmnie* (AFCh, sygn. 1633, p. 43) oraz w *Katalogu II* (AFCh, sygn. 1634, p. 25).

¹²⁶ AFCh, sygn. 93.

¹²⁷ AFCh, sygn. 91.

¹²⁸ *Kronika XX. Misjonarzy w Chełmnie ...*, t. 79, 1936, nr 9, s. 641.

pich z tego okresu zwracano uwagę na to, czy w parafii jest archiwum, czy ma właściwe pomieszczenie, czy jest sporządzony inwentarz, czy akta są uporządkowane, czy są w szafach na półkach, czy akta są czyste, czy archiwum obejmuje także bibliotekę parafialną, czy księgi metrykalne są oprawione. Na konieczność należytego utrzymania i prowadzenia archiwum parafialnego w 1934 r. wskazywał ks. Franciszek Podlaszewski na łamach „Miesięcznika Diecezji Chelmińskiej”¹²⁹. Nic też dziwnego, że wielce zapobiegliwy ks. Bernard Bączkowski podjął się wielkiego dzieła uporządkowania i zinwentaryzowania archiwum już w 1929 r. Rozpoczęto od przeniesienia Archiwum do wyremontowanego co dopiero budynku szpitala Ducha Świętego przy ul. Franciszkańskiej 12, do pomieszczeń na parterze¹³⁰. Następnie podjęto prace nad usystematyzowaniem całego zasobu. W trakcie wizytacji biskupiej w 1930 r. stwierdzono, że „archiwum jest w stadium uporządkowania” i że jest sporządzany inwentarz¹³¹. Prace ciągnęły się jednak jeszcze przez kilka następnych lat, o czym świadczą dobitnie zachowane rachunki. 9 lipca 1930 r. introligator Franciszek Malinowski wystawił rachunek „za oprawienie 1 księgi historycznej kościoła farnego do archiwum”¹³². Ten sam introligator wystawił kolejny rachunek 12 stycznia 1932 r. za wydrukowanie i dostarczenie 700 kartek „Ex Libris Archivi Ecclesiae Culmensis”¹³³. Ekslibrisy te, o wymiarach 8 x 11 cm, nie były wklejane do akt, a jedynie luźno włożone. Naniesiono na nie nie tylko sygnaturę akt, ale również ich tytuł. Zachowany *Katalog Archiwum Parafialnego w Chelmie*, który jest niewątpliwie efektem tych prac, nosi cechy spisania go dopiero w końcu 1934 r., a więc tuż przed rezygnacją ks. Bączkowskiego z funkcji proboszcza chelmińskiego, lub ewentualnie w początku 1935 r., gdy administratorem parafii był ks. Marian Drapiewski, dla potrzeb tradycji beneficjum. Tak czy inaczej w *Katalogu* znalazł się wpis biskupa Stanisława Wojciecha Okoniewskiego, złożony podczas wizytacji 29 maja 1935 r.¹³⁴ *Katalog* w pełni oddaje zaprowadzony wówczas układ akt. Cały zasób został podzielony na 19 działów oznaczonych cyframi rzymskimi:

- I *Majątek kościelny*
- II *Majątek fundacyjny*
- III *Majątek szpitalny*
- IV *Kościół farny*
- V *Kościóły (filialne – przyp. MGZ)*
- VI *Dom misyjny*

¹²⁹ F. Podlaszewski, *Archiwum parafialne*, „Miesięcznik Diecezji Chelmińskiej”, t. 6, 1934, nr 5-6, s. 483-497.

¹³⁰ AFCh, sygn. 804, p. 10v.

¹³¹ AFCh, sygn. 101, p. 8v.

¹³² AFCh, sygn. 532.

¹³³ AFCh, sygn. 533.

¹³⁴ AFCh, sygn. 1633, p. 84.

- VII *Cmentarz*
- VIII *Sprawy wewnętrzne dotyczące duszpasterstwa*
- IX *Zarząd kościelny*
- X *Korespondencja*
- XI *Statystyka*
- XII *Sądownictwo*
- XIII *Szkolnictwo*
- XIV *Bractwa*
- XV *Towarzystwa*
- XVI *Acta varia*
- XVII *Pieczątki*
- XIX *Klisze*

Większość z nich posiadała podziały oznaczone dużymi literami alfabetu. Niezależnie od tego systemu oznaczenia, poszczególne jednostki otrzymały sygnaturę bieżącą. Nadawane wówczas sygnatury zyskały następującą postać: 383 (IX-B). W chwili zakończenia spisywania tego inwentarza znalazły się w nim 693 jednostki. Taki system uporządkowania zespołu grupował akta tematycznie, ale jednocześnie pozwalał na jego poszerzanie, aczkolwiek z pewnym zakłócaniem ustalonego systemu sygnatur. Gdy więc wkrótce okazało się, że poza *Katalogiem* pozostaje jeszcze spora grupa akt, i to czasami bardzo cennych, zdecydowano się na kolejne prace inwentaryzacyjne. Przeprowadzono je w 1936 r., a w ich efekcie powstał *Katalog II Archiwum Parafialnego w Chełmnie*¹³⁵. Zastosowano nowy układ akt. Zrezygnowano z podziału na działy. Wszystkie jednostki otrzymały nowe sygnatury i – co za tym idzie – nowe ekslibrisy o wymiarach około 5,7×7,7 cm. Stare w większości zostały usunięte. Rozdzielono na mniejsze wiele dotychczasowych jednostek. Obrazuje to poniższa tabela.

Stara sygnatura	Nowa sygnatura
193 (I-L)	624-675
194 (I-L)	744-775
216 (II-A)	676-708
217 (II-A)	709-740
218 (II-A)	741-743
248 (III-I)	805-841

¹³⁵ AFCh, sygn. 1634.

249 (III-I)	842-865
250 (III-I)	569-573
268 (IV-A)	784-796
319 (VII-B)	776-778
320 (VII-B)	780-782
514 (XI-I)	603-614
516 (XI-I)	1045-1047

Do zasobu archiwalnego włączono wiele nowych jednostek, w tym również księgi liturgiczne i obrazy¹³⁶. W sumie *Katalog II* liczył wówczas 1094 jednostki. Niestety, w trakcie tych prac zaburzono dotychczasowy układ problemowo-chronologiczny. Wydaje się, że bardziej starano się pogrupować akta według formatu i oprawy, co w efekcie dało dość chaotyczny układ. Do 1939 r. ks. Franciszek Żynda włączył jeszcze kolejnych 41 jednostek. W trakcie spisowania *Katalogu II* inwentaryzacją nie objęto zasadniczego zrębu ksiąg metrykalnych. Te były bowiem najprawdopodobniej przechowywane w kancelarii parafialnej. Pominięto zatem 20 ksiąg chrztów, 7 ksiąg małżeństw i jedną księgę zapowiedzi ślubnych.

Spis kościelnych ksiąg metrykalnych Archiwum Fary Chelmińskiej
według stanu w latach 1935-1936¹³⁷.

L.p.	Sygnatura w <i>Katalogu I</i>	Sygnatura w <i>Katalogu II</i>	Rodzaj księgi	Cezury
1	414 (XI-B)	5	<i>Liber baptizatorum</i>	1598-1664
2	415 (XI-B)	7a, [W 736]	<i>Liber baptizatorum</i>	1667-1689
3	416 (XI-B)	9	<i>Liber baptizatorum</i>	1690-1709
4	417 (XI-B)	brak	<i>Liber baptizatorum</i>	1710-1727

¹³⁶ Był to portret Hermana von Salza, pochodzący z fary, malowany przez Hohna, przechowywany od 1939 do 1993 r. w kościele Ducha Św., następnie do 2001 r. w plebanii, ok. 1983 r. poddany zabiegom konserwatorskim, obecnie los nieznany oraz obraz śś. Roch i Sebastian na tle panoramy miasta z 1708 r., obecnie w kaplicy Objawienia NMP na Bramce. E. Janota, *Opis kościoła Farnego w Chelmie (w Prusach)*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, t. 18, 1858, seria nowa, s. 363; T. Mroczko w *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*, t. 11, z. 4, s. 52 odczytała datę na portrecie Salzy jako „1825”; Z. Kruszelnicki, *Historyzm w sztuce Torunia XVIII w.*, „Teki Komisji Historii Sztuki TNT”, t. 5, 1972, s. 88 oraz J. Kruszelnicka, *Portret na ziemi chelmińskiej*, cz. II, Toruń 1983, s. 120 podali datę 1823.

¹³⁷ Tabelę sporządzono na podstawie *Katalogu Archiwum Parafialnego w Chelmie* (AFCh, sygn. 1633, p. 57 in, 64 in), *Katalogu II Archiwum Parafialnego w Chelmie* (AFCh, sygn. 1634, p. 5, 16 in, 21, 55, 57, 129, 151), inwentarza Centralnego Archiwum Biskupiego w Regensburgu (sygnatury w nawiasach prostokątnych), M. G. Zieliński, *Inwentarz Archiwum Fary Chelmińskiej*, Chelmo 2004, maszynopis w AFCh. W wykazie nie ujęto ksiąg stanu cywilnego okresu Księstwa Warszawskiego.

5	418 (XI-B)	1143	<i>Liber baptizatorum</i>	1718-1738
6	419 (XI-B)	brak [W 737]	<i>Liber baptizatorum</i>	1727-1734
7	421 (XI-B)	brak [W 738]	<i>Liber baptizatorum</i>	1734-1743
8	Brak	brak [W 739]	<i>Liber baptizatorum</i>	1738-1755
9	422 (XI-B)	brak [W 740]	<i>Liber baptizatorum</i>	1752-1765
10	420 (XI-B)	brak [W 764]	<i>Liber baptizatorum</i>	1752-1776
11	Brak	1144	<i>Spis ochrzczonych</i>	1773-1825
12	428 (XI-B)	brak [W 741]	<i>Liber baptizatorum</i>	1777-1787
13	Brak	brak [W 742]	<i>Liber baptizatorum</i>	1781-1800
14	423 (XI-B)	80	<i>Liber baptizatorum</i>	1791-1806
15	424 (XI-B)	85	<i>Liber baptizatorum</i>	1787-1797
16	425 (XI-B)	brak	<i>Liber baptizatorum</i>	1798-1818
17	brak	brak [W 743]	<i>Liber baptizatorum</i>	1798
18	426 (XI-B)	8	<i>Liber baptizatorum</i>	1801-1817
19	brak	brak [W 744]	<i>Liber baptizatorum</i>	1809-1818
20	427 (XI-B)	brak [W 745]	<i>Liber baptizatorum</i>	1818-1831
21	429 (XI-B)	brak [W 765]	<i>Liber baptizatorum</i>	1825-1873
22	430 (XI-B)	106	<i>Liber baptizatorum</i>	1832-1849
23	431 (XI-B)	brak [W 747]	<i>Liber baptizatorum</i>	1832-1855
24	432 (XI-B)	107	<i>Liber baptizatorum</i>	1846-1861
25	433 (XI-B)	brak	<i>Liber baptizatorum</i>	1846-1882
26	brak	brak [W 748]	<i>Liber baptizatorum</i>	1855-1856
27	brak	brak [W 749]	<i>Liber baptizatorum</i>	1856-1880
28	434 (XI-B)	108	<i>Liber baptizatorum</i>	1862-1882
29	435 (XI-B)	1308	<i>Liber baptizatorum</i>	1880-1893
30	436 (XI-B)	1309	<i>Liber baptizatorum</i>	1892-1901
31	437 (XI-B)	1310	<i>Liber baptizatorum</i>	1901-1911
32	438 (XI-B)	1311	<i>Liber baptizatorum</i>	1910-1922
33	439 (XI-B)	1312	<i>Liber baptizatorum</i>	1921-1924
34	brak	1313	<i>Liber baptizatorum</i>	1924-1927
35	brak	1314	<i>Liber baptizatorum</i>	1927-1931
36	brak	1315	<i>Liber baptizatorum</i>	1931-1944
37	brak	6	<i>Liber copulatorum</i>	1640-1699
38	490 (XI-G)	328	<i>Liber copulatorum</i>	1719-1759
39	491 (XI-G)	339	<i>Liber copulatorum</i>	1720-1759
40	brak	brak [W 750]	<i>Liber copulatorum</i>	1751-1825
41	brak	7	<i>Liber copulatorum</i>	1761-1776

42	brak	brak [W 751]	<i>Liber copulatorum</i>	1777-1787
43	492 (XI-G)	brak	<i>Liber copulatorum</i>	1788-1808
44	493 (XI-G)	brak	<i>Liber copulatorum</i>	1808
45	494 (XI-G)	brak [W 752]	<i>Liber copulatorum</i>	1809-1838
46	495 (XI-G)	brak [W 753]	<i>Liber copulatorum</i>	1839-1878
47	496 (XI-G)	1337	<i>Liber copulatorum</i>	1878-1897
48	497 (XI-G)	1338	<i>Liber copulatorum</i>	1898-1930
49	brak	1339	<i>Liber copulatorum</i>	1931-1940
50	507 (XI-H)	3	<i>Liber mortuorum</i>	1686-1725
51	508 (XI-H)	4	<i>Liber mortuorum</i>	1725-1748
52	509 (XI-H)	4a	<i>Liber mortuorum</i>	1748-1776
53	brak	brak [W 754]	<i>Liber mortuorum</i>	1782-1812
54	510 (XI-H)	950	<i>Liber mortuorum</i>	1800-1804
55	511 (XI-H)	954	<i>Liber mortuorum</i>	1804-1808
56	brak	953	<i>Liber mortuorum</i>	1808-1812
57	brak	952	<i>Liber mortuorum</i>	1812-1814
58	brak	brak [W 756]	<i>Liber mortuorum</i>	1812-1818
59	brak	951	<i>Liber mortuorum</i>	1815
60	brak	brak [W 757]	<i>Liber mortuorum</i>	1815-1830
61	brak	brak [W 758]	<i>Liber mortuorum</i>	1818-1835
62	brak	brak [W 761]	<i>Liber mortuorum</i>	1825-1874
63	brak	brak [W 759]	<i>Liber mortuorum</i>	1831-1843
64	brak	brak [W 760]	<i>Liber mortuorum</i>	1836-1843
65	brak	brak [W 762]	<i>Liber mortuorum</i>	1844-1858
66	brak	brak [W 763]	<i>Liber mortuorum</i>	1859-1899
67	brak	1350	<i>Liber mortuorum</i>	1900-1919
68	brak	1351	<i>Liber mortuorum</i>	1908-1934
69	brak	1352	<i>Liber mortuorum</i>	1919-1929
70	brak	1353	<i>Liber mortuorum</i>	1930-1939

W okresie II wojny światowej 27 ksiąg, głównie te, które nie były zdeponowane w Archiwum, uległy rekwizycji przez władze okupacyjne i przekazane najpierw do tzw. *Sippenamtu*, a następnie wywiezione do Niemiec¹³⁸. Odnalezione przez wojska alianckie, zostały zdeponowane w Urzędzie Katolickich Ksiąg Metrykalnych w Monachium i około 1974 r. wstępnie zinventoryzowane, a następnie przekazane do *Bischöfliches Zentralarchiv* w Ratyzbonie. Tam

¹³⁸ A. Liedtke, *Archiwa diecezji chelmińskiej*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 13, 1947, z. 1-4, s. 102.

też zostały ponownie zinwentaryzowane w 1984 r., poddane konserwacji i zmikrofilmowane. Księgi otrzymały nowe sygnatury i zostały włączone do zespołu pod nazwą *Westpreussische Kirchenbücher*¹³⁹. Zgodnie z porozumieniem podpisanym 17 września 2001 r. księgi te zostały przekazane do Archiwum Diecezjalnego w Toruniu.

W niewyjaśnionych okolicznościach zginęło natomiast z Archiwum Fary Chełmińskiej sześć ksiąg metrykalnych, w tym najstarsza chełmińska księga chrztów z lat 1598-1664, oraz księgi ślubów z lat 1719-1759 i 1720-1759, a także księga zgonów z lat 1748-1776¹⁴⁰. Księgi pozostałe w archiwum farnym w Chełmnie zostały zmikrofilmowane w końcu lat osiemdziesiątych XX w. dla potrzeb Towarzystwa Genealogicznego Stanu Utah w USA¹⁴¹. Kopia tego mikrofilmu znajduje się w zbiorach Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie.

Ponadto w październiku 1941 r. usunięto z Archiwum na makulaturę dziewięć jednostek (sygn. 1086-1094).

3 września 1946 r. biskup Kazimierz Kowalski nakazał sporządzenie sprawozdań co do stanu archiwów w diecezji¹⁴². W związku z tym zarządzeniem i zbliżającą się wizytacją parafii chełmińskiej przeprowadzono zapewne pierwsze powojenne skontrum. Ks. Tadeusz Andrzejewski nie odnalazł w Archiwum ksiąg chrztów z lat: 1598-1664, 1665-1689, 1690-1709, 1778-1797, 1801-1817, 1832-1849, 1862-1882; ksiąg ślubów: 1640-1699; 1720-1759, 1788-1808; ksiąg zgonów: 1686-1725, 1748-1776¹⁴³. *Katalog II* biskup Kowalski przeglądał 21 października podczas wizytacji. A jednak część ksiąg, które ks. Andrzejewski uznał za zaginione, w czasie późniejszym, ale jeszcze przed 1950 r., odnalazła się, tak jak i odnalazła się księga chrztów z lat 1718-1738, wpisana do *Katalogu II* dopiero po 1946 r. Prowadzący kwerendę archiwalną w końcu lat czterdziestych Sergiusz Sadowski dysponował już księgą chrztów z lat 1718-1738 i księgą ślubów z lat 1640-1699¹⁴⁴.

W 1946 r. poszukiwania w Archiwum prowadził Zbigniew Zdrójkowski. W ich trakcie natrafił na rękopis zawierający wilkierz Chełmna z 1590 r., zarządzenia biskupa Wawrzyńca Gębickiego z 1603 r., takse opłat miejskiego sądu ławniczego z 1618 r. wraz z zestawieniem miar i wag chełmińskich oraz wilkierz z 1649 r. wsi Świerkocin, stanowiącej niegdyś własność konwentu franciszkanów chełmińskich¹⁴⁵. Z. Zdrójkowski przypuszczał nawet, że widocznie

¹³⁹ Bischöfliches Zentralarchiv Regensburg, Inwentarz *Westpreussische Kirchenbücher*, Wstęp.

¹⁴⁰ AFCh, sygn. 4a, 5, 7a, 9, 328, 329.

¹⁴¹ M. Gołębiowski, *Mikrofilmowanie ksiąg metrykalnych parafii diecezji chełmińskiej przez Towarzystwo Naukowe w Toruniu*, „Zap. Hist.”, t. 55, 1990, z. 4, s. 115-117.

¹⁴² AFCh, sygn. 1756.

¹⁴³ AFCh, sygn. 1157, p. 50 nn.

¹⁴⁴ Muzeum Ziemi Chełmińskiej, sygn. E/142; S. Sadowski, *Ludność i stosunki narodowościowe miasta Chełmna do schyłku dawnej Rzeczypospolitej*, Toruń 1950 (maszynopis), s. 4 in.

¹⁴⁵ AFCh, sygn. 179; Z. Zdrójkowski, *Nieznanne źródła prawa chełmińskiego z XVI i XVII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historycz-

był on własnością klasztoru franciszkańskiego. Zafascynowany jego zawartością zabrał go do Torunia, by przy pomocy Franciszka Liszkowskiego dokonać odpisu, a następnie opublikować. Rękopis został następnie zwrócony ks. proboszczowi Tadeuszowi Andrzejewskiemu. Przed 1950 r. korzystał z niego S. Sadowski¹⁴⁶. Gdy o rękopisie dowiedział się profesor Karol Koranyi, został on powtórnie sprowadzony do Torunia. Było to zapewne około 1949 r., a z całą pewnością przed 1953 r., kiedy to tekst wilkierza świerkocińskiego został opublikowany¹⁴⁷. Od tego czasu ślad po rękopisie się urywa. Brakuje go obecnie w zbiorach Archiwum. W 1971 r. pozostałą część rękopisu opublikował Zdrójkowski w „Czasopiśmie Prawno-Historycznym”.

Archiwum mieściło się w budynku dawnego szpitala Ducha Świętego przy ul. Franciszkańskiej 12 jeszcze w 1949 r.¹⁴⁸ Powierzchnia jego wynosiła 31 m². Nic nie wiemy o jego urządzeniu poza tym, że na ścianach wisiały trzy portrety proboszczów, zapewne Bartoszkiewicza, Poblóckiego i Rogali¹⁴⁹. Prawdopodobnie ze względu na bezpieczeństwo w początku lat pięćdziesiątych archiwalia zostały przeniesione do budynku plebanii. Z całą pewnością Archiwum nie było już przy Franciszkańskiej 12 w 1959 r.¹⁵⁰

W początku października 1959 r. kuria biskupia w Pelplinie informowała proboszcza Andrzejewskiego, że w Archiwum kwerendę będzie prowadził dyrektor Archiwum Diecezjalnego ks. Antoni Liedtke. Prowadził on wówczas kwerendę do dziejów diecezjalnego seminarium chełmińskiego. Miała to być już jego kolejna wizyta w Chełmnie¹⁵¹. W trakcie przeprowadzonych poszukiwań wykorzystał osiemnaście rękopisów z XVII-XVIII w.¹⁵² Wszystkie one znalazły się w Archiwum Diecezjalnym. Ponadto do Archiwum pelplińskiego trafiło jeszcze trzynaście innych rękopisów. Stworzono z nich zespół: *Akta Seminarium Duchownego Chełmińskiego*, liczący 0,8 mb akt, a jeden rękopis włączono do zespołu *Akta Parafialne*¹⁵³. Nie udało się natomiast odnaleźć żadnego dokumentu potwierdzającego przejęcie akt. Jedynie w *Katalogu II* czerwoną kredką lub ołówkiem przy aktach przejętych zanotowano: *Pelplin*.

ne”, t. 23, 1971, z. 2, s. 144; M. G. Zieliński, *Kościół św. Jakuba ...*, s. 30.

¹⁴⁶ S. Sadowski, *op. cit.*, s. 5.

¹⁴⁷ K. Koranyi, *Wilkierz wsi Świerkocin z r. 1638*, „Zap. Hist.”, t. 19, 1953.

¹⁴⁸ AFCh, sygn. 1595, p. 11.

¹⁴⁹ AFCh, sygn. 1580-1582.

¹⁵⁰ AFCh, sygn. 1506, p. 9, 32.

¹⁵¹ AFCh, sygn. 1756, s. 89.

¹⁵² Były to: AFCh, sygn. 19, 91, 94, 95, 125, 132, 133, 136, 139, 145, 148, 149, 153, 191, 192, 404, 977, 983. Por.: A. Liedtke, *Początkowe dzieje seminarium...*, s. 101-188.

¹⁵³ Por. odnośny inwentarz Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie, L.dz. 125/92/A. Inwentarz AFCh, sygn. 92, 124, 128, 131, 142, 177, 178, 193, 380, 405, 553, 802, 988. Ostatni z wymienionych rękopisów obecnie znajduje się w Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej.

9 marca 1971 r. zebrała się w Pelplinie diecezjalna sekcja archiwalna, w osobach ks. A. Liedtkego, ks. E. Piszcza i 29 księży z poszczególnych dekanatów. Każdy z księży otrzymał jako zadanie przeprowadzenie orientacyjnej rejestracji wszystkich archiwów parafialnych i klasztornych sprzed 1939 r. z terenu wyznaczonych dekanatów. Rejestracja nie objęła wszystkich dekanatów¹⁵⁴. Nie wiadomo też, czy przeprowadzono ją w Chełmnie. Niemniej jednak jest prawdopodobne, iż w związku z tymi działaniami ustalono w początku lat osiemdziesiątych nowy układ archiwaliów, który zasadniczo przetrwał do początku XXI w.

Przed podjęciem prac porządkowych we wrześniu 2002 r. Archiwum Fary Chełmińskiej dzieliło się na następujące działy:

- *Pergaminy i kopiařisze dokumentów dotyczących parafii, kościołów, kaplic, stowarzyszeń*
- *Akta szpitala kościelnego św. Ducha*
- *Księgi (odpisy) wizytacji biskupich i dziekańskich, księgi stypendiów mszalnych, mszy fundacyjnych, względnie innych fundacji na rzecz kościoła parafialnego czy filialnego*
- *Księgi posiedzeń Rady Parafialnej*
- *Akta dotyczące księży proboszczów i wikariuszy*
- *Akta dotyczące personelu kościelnego*
- *Księgi ogłoszeń parafialnych*
- *Akta dotyczące nauki religii w szkole i w kościele*
- *Rozporządzenia władz kościelnych do 1939 roku*
- *Listy pasterskie papieży, biskupów, zarządzenia diecezjalne*
- *Korespondencja z władzami kościelnymi*
- *Korespondencja z władzami państwowymi*
- *Księgi ochrzczonych*
- *Księgi protokołów przedślubnych 1948-1968*
- *Księgi protokołów przedślubnych 1969-1975*
- *Księgi protokołów przedślubnych 1977-1981*
- *Księgi zapowiedzi przedślubnych*
- *Księgi zaślubionych*
- *Księgi zmarłych*
- *Księgi nawróconych*
- *Dokumentacja budowy (remontu) kościoła parafialnego, kościołów filialnych, kaplic, organów, plebanii, beneficjum parafialnego, cmentarza i innych inwestycji*
- *Księgi rachunkowe*

¹⁵⁴ W. Szulist, *Historiografia diecezji chełmińskiej (1945-1976)*, „St. Pelp.”, 1977, s. 426.

- *Księgi przychodów*
- *Księgi rozchodów*
- *Księgi rachunków kościoła i instytucji parafialnych*
- *Dowody przychodowo-rozchodowe*
- *Dowody rachunkowe*
- *Księgi różne*
- *Mszały*
- *Inwentarze kościelne i beneficjalne*
- *Księgi bractw religijnych i cechów*

Zasadniczo rzecz biorąc, w obrębie poszczególnych działów akta ułożone były w kolejności przedwojennych sygnatur. Niemniej jednak segregacja akt na działy uniemożliwiała posługiwanie się przedwojennym inwentarzem. Przy okazji prowadzonych prac restrukturyzacyjnych do Archiwum włączono cały zespół akt z okresu dwudziestolecia międzywojennego, część akt z okresu drugiej wojny światowej, a także powojennych. Włączonym aktom nie nadano jednak sygnatur archiwalnych. Część teczek z okresu międzywojennego posiadała natomiast sygnatury, pod jakimi funkcjonowały niegdyś w kancelarii parafialnej. Akta te znajdowały się w trzech szafach.

Poza wyżej omówionym zespołem akt znajdowały się akta dekanatu chełmińskiego zgromadzone w osobnej, czwartej szafie. Akta te posegregowane były według poszczególnych beneficjów: Chełmno, Kijewo Królewskie, Lisewo, Sarnowo, Starogród, Szynych, Wabcz, Wielkie Czyste. Akta parafii w Szynychu to zaledwie jedna teczka, gdyż pozostałe zostały odesłane w 1927 r. do Grudziądza, a więc do dekanatu, do którego zaczął przynależeć Szynych. Część akt dekanalnych parafii chełmińskiej została włączona do Archiwum Fary Chełmińskiej już w okresie przedwojennym.

Akta dekanalne były związane z funkcją dziekana i w związku z tym były przechowywane w miejscu, gdzie rezydował dziekan. Przekazywanie akt dziekańskich odbywało się na wyraźne polecenie kurii biskupiej. Gdy w 1922 r. nastąpiła zmiana dziekana chełmińskiego, wówczas pisano z kurii do ks. Wacława Wilkansa: „Po instytucji zechce ks. dziekan [...] szafę z aktami dekanalnymi zabrać do siebie. Tradycję akt dekanalnych winien poprzednik ks. dziekana ks. proboszcz dr Szwedowski uskutecznić. Dokładny spis akt dekanalnych wraz z protokołem prosimy nam w 4 tygodniach nadesłać”¹⁵⁵. Tradycja akt dziekańskich odbywała się zwykle po pewnym czasie od nominacji nowego dziekana. Nic też dziwnego, że ks. Bernard Bączkowski nie zdążył przejąć akt dziekańskich po otrzymaniu nominacji na dziekana w 1934 r., a to w związku z rychłą rezygnacją. Jego następcy wicedziekanowi ks. Drązkowskiemu przekazano

¹⁵⁵ AFCh, sygn. 1729, p. 1.

zaledwie 7 teczek. Dopiero gdy dziekanem został ks. Franciszek Żynda, dokonano tradycji tych akt. Odnosny protokół, obejmujący 57 pozycji, spisano 31 października 1936 r.¹⁵⁶ Od tego też czasu akta dekanalne nieprzerwanie znajdują się w Chełmnie.

Sposób oprawy kilkunastu poszytów akt dekanalnych wskazuje, że część z nich została opracowana z inicjatywy ks. Pobłockiego. Być może już wówczas część akt dekanalnych znalazła się wśród akt parafialnych. W każdym bądź razie, podczas prac archiwalnych w latach trzydziestych, kiedy to akt tych, teoretycznie rzecz biorąc, nie powinno być w Chełmnie, zostały one wprowadzone do sporządzonych wówczas katalogów.

Po zakończeniu II wojny światowej ze zrozumiałych względów nie przeprowadzono tradycji tych akt. Poprzedni dziekan nie żył, a nowy dziekan, ks. Tadeusz Andrzejewski dysponował tymi aktami. Tradycję akt dziekańskich przeprowadzono dopiero 16 grudnia 1968 r., gdy po rezygnacji ks. Andrzejewskiego funkcję dziekana obejmował ks. Jan Kujaczyński¹⁵⁷.

We wrześniu 2002 r., za zgodą ks. kanonika Wojciecha Raszковского (2001–2004), podjęto prace zmierzające do uporządkowania i zinventaryzowania zasobu Archiwum Fary Chełmińskiej. Prace inwentaryzacyjne przeprowadził Marek G. Zieliński, natomiast prace konserwatorsko-introligatorskie Anna Soborska-Zielińska. Zasadniczo prace te trwały do czerwca 2003 r.

Przystępując do porządkowania Archiwum, postanowiono zachować układ akt powstały podczas prac w 1936 r. Mimo że system ten nie jest w pełni konsekwentny, że układ akt nie zawsze jest przejrzysty i że aktualnie ma spore braki, to jednak przeważał argument, iż zastosowanie nowych sygnatur niewątpliwie wywołałoby spore zamieszanie, zwłaszcza że dotychczasowe sygnatury weszły już do obiegu naukowego, upowszechnione przez liczne rozprawy. Zachowanie dotychczasowych sygnatur nie tylko ułatwia identyfikację akt, ale również utrwała zasób Archiwum Fary Chełmińskiej, co jest niezwykle istotne dla określania w przyszłości dziedzictwa kulturowego tego kościoła.

W trakcie prac porządkowych nad Archiwum Fary Chełmińskiej przeprowadzono skontrum dotychczas zinventaryzowanego zespołu oraz inwentaryzację akt i druków nieobjętych pracami archiwizacyjnymi w 1936 r. Wszystkie nowo włączone jednostki zostały zaopatrzone w ekslibrisy wzorem odpowiadające tym z 1936 r. *Inwentarz Archiwum Fary Chełmińskiej* spisany w 2004 r. składa się niejako z dwóch części: akt zinventaryzowanych do 1946 r. i akt inwentaryzowanych w latach 2002/2003¹⁵⁸.

¹⁵⁶ AFCh, sygn. 1729, p. 6, 10, 11.

¹⁵⁷ AFCh, sygn. 1746, p. 38.

¹⁵⁸ M. G. Zieliński, *Inwentarz...*

Porządkując włączane do zespołu akta starano się, by zyskały one układ chronologiczno-tematyczny. W ten sposób zachowano zasadę zastosowaną w okresie dwudziestolecia międzywojennego, polegającą na włączaniu akt w zgodzie z okresami historycznymi życia parafii. Pogrupowano je więc na akta z okresu dwudziestolecia międzywojennego, okresu drugiej wojny światowej i akta powojenne. W ramach tych okresów zastosowano dopiero podziały tematyczne. Oczywiście, sposobów podziału tematycznego, dla tak zróżnicowanego materiału archiwalnego może być wiele, a zastosowany nie zawsze będzie satysfakcjonującym. Od tej zasady trzeba było jednak wielokrotnie poczynić odstępstwa. Tak więc w jedną grupę akt zebrano księgi metrykalne i akta dziekańskie, które nie były inwentaryzowane dotychczas. Podobnie też owe ramy czasowe przekroczono, sytuując akta personalne czy też teczki dotyczące kultu maryjnego. Ponieważ w dotychczasowym archiwum były inwentaryzowane również druki, więc i tym razem zdecydowano się włączyć kolejne druki do zbioru. Wiążą się one ściśle z życiem parafii. Są to przede wszystkim księgi liturgiczne, modlitewniki, katechizmy, druki będące własnością księży związanych z parafią. Włączone zostały także do zbioru dwudziestowieczne tłoki pieczętne oraz portrety proboszczów chelmińskich, które najprawdopodobniej niegdyś zdobyły Archiwum.

Archiwum liczy 22,5 mb akt. *Inwentarz* obejmuje 1886 jednostek archiwalnych, z czego brakuje 212. Są to jednostki, które w większości należy uznać za zaginione, ale również bardzo cenne rękopisy znajdujące się w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie oraz w Archiwum Diecezjalnym w Toruniu. Wśród jednostek zaginionych są przede wszystkim te, które zaginęły najprawdopodobniej w okresie II wojny światowej, o których już wspomiano, ale również przepiękny mszał z 1770 r., druk E. Stadlera oprawny w tłoczoną skórę, ze srebrnymi plakietkami z przedstawieniem Chrystusa Króla i Matki Bożej Bolesnej Chelmińskiej zaginiony po 1993 r.

Jednostki noszące sygnatury od 1 do 1093 zostały zinwentaryzowane do 1936 r. Jednostki o sygnaturach 1094-1135 zostały dołączone w latach 1937-1939. Jednostki o sygnaturach 1136-1142 dopisano zapewne w 1946 r., natomiast jednostkę o sygnaturze 1143 jeszcze przed 1950 r. Ostatni rękopis jednak z racji mylnie wklejonego ekslibrisu trafił do literatury naukowej pod numerem 1138. W trakcie ostatnich prac tej księdze chrztów przywrócono właściwą sygnaturę. Wszystkie akta o sygnaturach powyżej numeru 1143 zostały zinwentaryzowane w latach 2002-2003. W trakcie przeprowadzonych prac porządkowych dotychczas zinwentaryzowanym aktom przywrócono ich układ zgodny z numeracją. We wszystkich jednostkach zaprowadzono foliację, chyba że już wcześniej zastosowano numerację kart, paginację bądź inne oznaczenia pozwalające orientować się w liczbie kart. Zweryfikowano cezury czasowe wytworzenia akt, tu bowiem zachodziły bardzo istotne różnice między tym, co wcześniej odnoto-

wano w *Katalogach* a stanem faktycznym. Akta z okresu dwudziestolecia międzywojennego włączone dopiero do zespołu w większości były już poszyte w tematyczne teczki, natomiast materiał powojenny trzeba było uporządkować zarówno pod względem tematycznym, jak i chronologicznym. Nie przeprowadzono w Archiwum brakowania akt, gdyż zgromadzony materiał był już wyselekcjonowany.

W trakcie prac część akt została oczyszczona, w szczególności jeżeli chodzi o akta dekanalne. Skórzane okładki natłuszczono. Najcenniejsze rękopisy zostały zabezpieczone w specjalnie do tego celu przystosowanych pudłach. Inne nieoprawne akta zabezpieczono, umieszczając je w tekturowych teczkach.

Archiwum Fary Chełmińskiej mieści się aktualnie w plebanii. Pomieszczenie Archiwum zapewnia aktom dobre warunki. Jest przede wszystkim suche. Na żadnej z jednostek nie natrafiono na działalność gryzoni. Natomiast część jednostek (głównie dotyczy to osiemnastowiecznych mszałów) nosi ślady bardzo silnego zaatakowania w przeszłości przez kołatki. Ogólnie rzecz biorąc, akta są w stanie dobrym i w dobrych warunkach są przechowywane.

Dla całego zespołu akt przechowywanych w plebanii kościoła p.w. Wniebowzięcia NMP w Chełmnie przyjęto nazwę: Archiwum Fary Chełmińskiej. Nawiązuje ona do nazw stosowanych w przeszłości. Na wielu dziewiętnastowiecznych poszytach znajduje się bowiem tytuł: *Acta der katholischen Pfarrkirche zu Culm* bądź *Acta der Pfarrkirche zu Culm*. W okresie międzywojennym na teczkach umieszczono napis: *Akta Parafji Chełmińskiej*. Na inwentarzu archiwalnym pochodzącym z 1935 r. i drugim z 1936 r. widnieje tytuł: *Katalog Archiwum Parafialnego w Chełmnie*, natomiast na wszystkich ekslibrisach zespołu: *Archivi Ecclesiae Culmensis*. Po II wojnie światowej używano już nazwy Archiwum Fary Chełmińskiej. Taki termin stosowali w swoich pracach historycy korzystający z jego zasobu, m.in.: S. Sadowski, Z. Zdrójkowski, M. Roznerska¹⁵⁹. Warto zauważyć ponadto, iż precyzyjnie określa ona zasób archiwalny. W Archiwum Fary Chełmińskiej nie ma bowiem akt wytwarzanych w klasztorach chełmińskich, a także w dwóch innych parafiach funkcjonujących obecnie na terenie miasta, nie mówiąc już o aktach przedwojennej parafii ewangelicko-augsburskiej czy synagogi. Z tych też powodów uznano za stosowne przyjąć relatywnie krótką nazwę zespołu, a jednocześnie niepozostawiającą niedomówień: Archiwum Fary Chełmińskiej (AFCh).

Archiwum kościoła parafialnego p.w. Wniebowzięcia NMP w Chełmnie należy niewątpliwie do najcenniejszych zbiorów archiwalnych na terenie diecezji toruńskiej. Jest to bowiem zespół bardzo obszerny i różnicowany, kryjący pierwszorzędny materiał do dziejów lokalnego kościoła i miasta. Jest on tym bardziej interesujący, że dotychczas zaledwie kilku historyków oparło na nim swoje prace badawcze. Byli to m.in. Johann Seemann, ks. Jakub Fankidejski,

¹⁵⁹ [M. Roznerska], *op. cit.*, s. 11; S. Sadowski, *op. cit.*, s. 4; Z. Zdrójkowski, *op. cit.*, s. 142.

ks. Alfons Mańkowski, ks. Stanisław Kalla, ks. Władysław Szoldrski, Zbigniew Zdrójkowski, Karol Koranyi, Sergiusz Sadowski, ks. Antoni Liedtke, Zofia Zych, ks. Edward Hinz¹⁶⁰. Zupełnie nieznane historykom są akta dekanalne, a jest to pierwszorzędny materiał i do historii Chelмна, i do poszczególnych miejscowości dekanatu, zwłaszcza że w archiwach tych kościołów często brakuje akt dziewiętnastowiecznych.

Aktualnie w zespole nie ma dokumentów pochodzących z okresu średniowiecza, sprzed 1466 r., kiedy to patronem kościoła był Zakon Najświętszej Marii Panny. Z okresu przynależności miasta do biskupów chełmińskich (1505-1772) pochodzi zaledwie kilkanaście dokumentów i są to wielokrotnie późniejsze odpisy. Do najcenniejszych z tego okresu należą wizytacje biskupie, akta erekcyjne konfraterni oraz księgi metrykalne. Rzadka i bardzo cenna jest zachowana księga wydatków szpitala Ducha Świętego z XVII w. Zasadniczy trzon zbioru stanowią akta z czasów zaboru pruskiego i dwudziestolecia międzywojennego, natomiast dość skromnie przedstawia się zasób akt z okresu po II wojnie światowej.

Akta przechowywane w Archiwum Fary Chełmińskiej to przede wszystkim materiał oddający gospodarcze aspekty życia parafii i stan materialny kościoła. Znacznie gorzej prezentuje się materiał odnoszący się do opieki charytatywnej i nauczania szkolnego realizowanego przez Kościół. Najskromniej prezentuje się materiał do badań nad jakże ulotnymi sferami życia ludzkiego, tzn. życiem duchowym, działalnością duszpasterską, formami kultu, religijnością. Niemniej jednak wiele w tej sferze może wnieść wnikliwa analiza innych rodzajów źródeł, tylko pozornie niezwiązanych ze sferą życia duchowego. Tak czy inaczej, zespół posiada niezmierną wartość archiwalną, tym większą, iż stanowi zasadniczo zupełnie nieznaną i nieprzebadaną materiał, dotyczący miejscowej parafii, która odegrała na przestrzeni wieków istotną rolę.

¹⁶⁰ AD Pelplin, Spuścizna po ks. A. Mańkowskim, zeszyty: 40, 41, 43. Z wypisów A. Mańkowskiego korzystał A. Liedtke. J. Seemann, *Die Culmer Pfarrkirche...*, s. 4; J. Fankidejski, *Obrazy cudowne...*, s. 53 in.; idem, *Utracone kościoły...*, s. 12; S. Kalla, *Dwadzieścia pierwszych lat Domu chełmińskiego w świetle kroniki domowej (1676-1696)*, „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego á Paulo”, t. 35, 1932, t. 36, 1933, t. 37, 1937. Ks. S. Kalla we wrześniu 1931 r. głosił w chełmińskiej farze rekolekcje zorganizowane przez proboszcza B. Bączkowskiego. Wtedy też zapewne zapoznał się z chełmińskim archiwum parafialnym i z kroniką misjonarzy. (S. Kalla, *Misje w Inowrocławiu, Poznaniu, Grabiu, Lubiniu, rekolekcje w Chelmnie*, „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego á Paulo”, t. 35, 1932, nr 2-4, s. 142). Z. Zych, *Kilka wiadomości historycznych o pierwszych szpitalach chełmińskich*, „Archiwum Historii Medycyny”, t. 36, 1973, z. 1-3, ss. 89-103; E. H i n z, *Z dziejów muzyki kościelnej w diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1994, s. 296. Ks. H. Mross korzystał z *Archiwum* w okresie kiedy był wikariuszem w Chelmnie, a więc po 1 lipca 1965 r. (AFCh, sygn. 1746, s. 26).

